

युरोपियन आधुनिकता, वसाहतवाद आणि मानववंशशास्त्र मानववंशशास्त्र आणि त्याचे उपप्रकार

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ युरोपियन आधुनिकता
 - १.१.१ आधुनिकतेचा अर्थ
 - १.१.२ इतिहास
 - १.१.३ समाजशास्त्रज्ञ आधुनिकतेकडे पाहतात
- १.२ वसाहती मानववंशशास्त्र
 - १.२.१ वसाहतवाद समजून घेणे.
 - १.२.२ साहित्य निर्मिती
 - १.२.३ त्याच्या कार्यासह समस्या
- १.३ मानववंशशास्त्र आणि त्यातील उपशाखा
 - १.३.१ मानववंशशास्त्र समजून घेणे
 - १.३.२ मानववंशशास्त्राची उत्पत्ती
 - १.३.३ मुख्य विद्वान आणि शाळा
 - १.३.४ शारीरिक मानववंशशास्त्र उपविभाग
 - १.३.५ सांस्कृतिक मानववंशशास्त्र उपविभाग
 - १.३.६ मानववंशशास्त्रातील दृष्टीकोन
 - १.३.७ मानववंशशास्त्रातील संशोधन पद्धती
- १.४ सारांश
- १.५ संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे (Objectives)

- भारतातील समाजशास्त्रातील विविध शाळांच्या विकासाचे अन्वेषण करणे.
- बॉम्बे स्कूलच्या ऐतिहासिक विकासाबद्दल जाणून घेण्यासाठी
- भारतीय समाजशास्त्र मध्ये अनुसरण विविध पद्धतीबद्दल जाणून घेण्यासाठी

१.१ युरोपियन आधुनिकता (European Modernity)

समाजशास्त्रज्ञांनी मानववंशशास्त्रापेक्षा आधुनिकतेबद्दल एक विषय म्हणून अधिक व्यवहार म्हणून उल्लेख केला आहे. समाजशास्त्रज्ञ म्हणून अनेकदा आदिम समाजाचा अभ्यास केला जातो. तरीही समाजशास्त्रज्ञांना आधुनिकतेबद्दलच्या अभ्यासात अधिक रस असण्याचे कारण किंवा त्याचे दुष्परिणाम स्वतः विषय अभ्यासण्यातून सुरु झाल्यावच आहे. फ्रेंच राज्यक्रांती, औद्योगिकीकरण इत्यादींच्या पार्श्वभूमीवरून समाजशास्त्र विकसित झाले. ऑगस्टे कोम्ट यांच्या मता नुसार समाजशास्त्र हा शब्दाचा वापर हा सामाजिक घटनेचे नियम समजून घेण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी प्रगत आहे. तिथे दुसरीकडे मानववंशशास्त्र जिज्ञासाच्या पार्श्वभूमीवर, धर्म समजून घेऊन स्थापित केले गेले. संस्कृती आणि माणसाची उत्क्रांती याबाबत अभ्यासण्यात आली. नंतरच्या काळात मानववंशशास्त्र अभ्यासात मोठ्या समुहाचा अभ्यास करण्यासाठी याचबरोबर दृश्य मानववंशशास्त्र, दृश्य लोकअभ्यास इत्यादीसारख्या नवीन पद्धती त्याच बरोबर मानववंश शास्त्रात क्षेत्र कार्य पद्धतीचा अभ्यास हा पारंपारिक संस्थांमधील निरीक्षणा पासून फारच विकसित झाले आहे.

१.१.१ आधुनिकतेचा अर्थ (Meaning of Modernity):

आधुनिकता अनेक वैशिष्ट्यांसह इंद्रियगोचर म्हणून पाहिली जाऊ शकते. हे बौद्धिक प्रवृत्तींचे एक विशिष्ट वैशिष्ट्य आहे, ज्यात प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेतील मानदंडांच्या प्रवृत्तीचा गंभीर प्रतिबिंबित करण्याच्या पद्धतीचा समावेश आहे. रोगाची शारीरिक कारणे शोधणे, सार्वत्रिक मानवी हक्कांवर आणि सांस्कृतिक विशिष्टतेवर विश्वास ठेवणे आणि स्वतः ला स्वतंत्रपणे कबूल करणे देखील आहे. समुदायाच्या कमतरतेबद्दल शोक व्यक्त करणे हे सर्व आधुनिकतेची स्थिती संस्थात्मक संरचनांच्या संचाचा संदर्भ देते, ज्या सोबत लोकप्रिय निवडणुका, कायद्याद्वारे राज्य, धर्मनिरपेक्ष नोकरशाही, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि मुक्त प्रेस, सार्वजनिक शिक्षण, भांडवलशाही आणि एकविवाह विवाह इत्यादींचा समावेश आहे.

१.१.२ उत्पत्ती (History):

१५ व्या शतकाच्या सुमारापासून युरोपमध्ये आधुनिक समाज उदयास येऊ लागले. तथापि, आधुनिकतेची स्पष्ट स्थापना प्रबोधन कालावधीनंतर म्हटले जाऊ शकते यामध्ये ज्ञानाचे कारण, विज्ञान, प्रगती यांचे काळ म्हणून वर्णन केले गेले. पश्चिमेकडे आधुनिकता येण्यापूर्वी तेथे नवनिर्मिती होती, त्यानंतर ज्ञानप्राप्ती होते. या दोन्ही चळवळी सामाजिक न्यास आणि विकासाच्या लढासाठी आधारित आहेत. धर्मिक प्रथा, सम्राट आणि सरंजामशाहीला दिले गेलेले महत्त्व कमी झाले होते. आधुनिकीकरण, शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेशी संबंधित आहे. या प्रक्रियेतून आधुनिकतेने विकसित होण्यासाठी दोन शतके घेतली.

आपली प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. युरोपमधील आधुनिकतेस कारणीभूत ठरलेल्या काही ऐतिहासिक बाबींची यादी करा ?

२. आधुनिकतेच्या अर्थाविषयी चर्चा करा ? :

३० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पश्चिमेकडील आधुनिकतेचा अर्थ म्हणजे नवीन विचारांचे नवीन स्वरूप लेखन आणि विचारांचे अभिनव मार्ग, चौकशीचे नवीन क्षेत्र, ऐतिहासिकदृष्ट्या पुरुषप्रधान वर्कफोर्समध्ये महिलांचे ओतणे, नवीन कला प्रकारांचा उदय (उदा. जाझ आणि मूक फिल्म) आणि नवीन उत्पादने आणि तंत्रज्ञानाचा विकास इत्यादी संबंधित आहे. या प्रक्रियेच्या तर्कसंगततेमुळे कामगार विभागणी तीव्र होण्यासारख्या योजना उद्भवल्या. ज्यामुळे कार्यक्षमता सुधारली आणि अर्धकुशल व्यक्तींना कामाची संधी उपलब्ध झाली. फोर्डच्या मॅन्युफेक्चरिंग सिस्टमने आधुनिक अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पाडला. त्याचप्रमाणे टेलीग्राफ आणि फोटोग्राफीच्या आगमनासारख्या तांत्रिक नवकल्पनांनी देखील संपूर्ण व्यवस्थेत राहणाऱ्या वातावरण आणि रोजच्या जगण्याच्या पद्धतीबद्दल आढळून येऊ लागले. काही विद्वान असे म्हणाले की १८ व्या शतकाच्या दरम्यान छपाईच्या प्रेसच्या प्रिग प्रेसच्या मुद्रणासंदर्भात आणि माध्यमिक वर्गात विस्तारित साक्षरता आणणाऱ्या छापील माहितीच्या व्यापक अभिसारणानुसार आधुनिकता शोधणे (आधुनिकता) यासंबंधित आहे. आधुनिकता ही अनेक क्षेत्रांच्या प्रक्रियांशी देखील संबंधित आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, विकास, लोकशाही, भांडवलशाही, शक्तीचे श्रेष्ठत्व मुक्त बाजारपेठ आणि आशावाद यांसारखे प्रक्रियेशी संबंधित हि सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना म्हणून आधुनिकीकरण समजून घेता येते. या प्रक्रियेत विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाज आणि राजकारणातील मान आणि युक्तिवादाचा शोध यांचा समावेश होतो.

१.१.४ समाजशास्त्रज्ञ आधुनिकतेकडे पाहतात (Sociologists view on modernity):

मार्क्स डर्कहिम, वेबर यांनी आधुनिकतेचा परिणाम पाहिला परंतु या सर्वांनी ते वेगळ्या प्रकारच्या स्वरूपात पाहिले. मार्क्सच्या मते, आधुनिकता ही उत्पादन संबंधांच्या बाबतीत औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया होती. डुरखिमच्या मते आधुनिकतेमुळे समाजात फरक निर्माण होतो. या भिन्नतेमुळे यांत्रिक समाजाला सेंद्रिय समाजात रूपांतरित होण्यास मदत होईल. दुसऱ्या शब्दात मार्क्स मते आधुनिकता म्हणजे वस्तूंचे बाजारी करण होय. वेबरच्या मते आधुनिकता ही तर्कसंगततता होती आणि डर्कहिम ते सिमेल मते आधुनिकता ही भिन्नता आणू शकते म्हणून शहर जीवन आणि पैशाची अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. ज्यामुळे मानवी वर्तनात बदल घडला. आज आधुनिकता ही एक जागतिक घटना बनली आहे कि जी जगातील काही भाग विकसित केले आहेत तर इतरांमध्ये समानता विकसित होत असल्याचे दिसून येते.

१.२ वसाहती मानववंशशास्त्र (Colomial Anthropology)

१.२.१ वसाहतवाद समजून घेणे. (understanding Colomization):

आक्सफोर्ड डिक्शनरीमध्ये वसाहतवादीची व्याख्या आपल्या स्वतःच्या नसलेल्या भागावर किंवा देशाचा ताबा घेणे, खासकरून ताकदीचा वापर करणे आणि आपल्या देशातील लोकांना तिथे राहाला पाठवणे ही कार्ये म्हणून परिभाषित केली गेली आहे. वसाहतवाद असे म्हटले जाऊ शकते जेथे विशिष्ट वंशांमधील लोक इतर देशांकडे जाऊ लागले. त्यानंतर त्यांनी इतर संस्कृतीवर वर्चस्व संबंधित स्वरूपात राज्य करण्यास सुरवात केली. त्यांनी मानवी संसाधनांचा देखील गैरवापर केला. हे १९ व्या शतकाच्या आसपास सुरू झाले. ज्यायोगे युरोप, ब्रिटन, पोर्तुगीज लोकांनी आशियाई आणि आफ्रिकन देशातील मूळ रहिवासी नियंत्रित करण्यास सुरवात केली.

१.२.२ साहित्य निर्मिती (Literature Produced):

वसाहतीवाद्यांनी ज्या देशांमध्ये वसाहत केली त्या देशांमध्ये त्यांचा रस होता. वसाहतकर्त्यांनी संशोधनास, मोनोग्राफ लिहिण्यासाठी भाषांतरकार्यासाठी आणि अगदी पुरस्कृत विद्वानांना मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहित केले. स्थानिक रीतिरिवाज, परंपरा आणि रुढी इत्यादी समजून घेण्यासाठी हे केले गेले जेणेकरून त्यांनी वसाहती म्हणून बनवलेल्या देशात राज्य करण्यास त्यांना मदत होईल. दुसरे म्हणजे, एखाद्याचा स्वतःचा भूतकालातील परंपरा समजून घेण्यासाठी, सभ्यता आधुनिक जगाच्या समस्यांना उत्तर देते. गोरे वसाहतींचा अभ्यास करतात ही आवड आजही कायम आहे. आजही अनेक विद्वानांनी भारताचा अभ्यास चालूच ठेवला आहे आणि देशाबाहेरील काही विभाग अद्यापही भारताविषयी साहित्याचे साहित्य तयार करतात. उदा. हीडलबर्ग मध्ये दक्षिण आशियाई अभ्यास

१.२.३ त्याच्या कार्यासह समस्या (Problems with their work):

पाश्चात्य जगाबद्दल पाश्चात्यांमध्ये अभ्यासातील एक संशोधक (डब्ल्यु एच. व्हाईट) हा एक अग्रगण्य कार्य म्हणजे स्ट्रीट कॉर्नर सोसायटी जगाच्या विविध भागातील लोकांबद्दल अनेक वसाहतीच्या लिखाणात त्याच्या कामात युरो सेंट्रिझमचे काही प्रकार आहेत. संशोधन आणि संशोधक यांच्यातील नजीक नेहमीच कामात दिसून येते. एक प्रकारे ते इतर अभ्यास करत होते. तथापि काळानुसार गोष्टी आणि भाषा देखील बदलली आहे. उदा. मानववंशविज्ञानाच्या जनकाच्या जुन्या ग्रंथांमध्ये ई. बी. टेलर यांनी आदिम संस्कृती नावाच्या आपल्या पुस्तकात आदिम हा शब्द वापरला आहे, पण आता या शब्दाची जागा स्वदेशीय म्हणून झाली आहे हे नाकारता येत नाही, परंतु पहिल्यांदा शेताच्या अनुभवातून किंवा आर्म चेअर मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणूनही मोठ्या प्रमाणात विद्वत्तापूर्ण काम तयार करण्यात वसाहतकर्त्यांनी योगदान दिले आहे हे नाकारता येत नाही. वसाहती मानववंशशास्त्राचा प्रभाव अद्याप त्या पाश्चात्य सिद्धांतांच्या प्रमाणात दिसून येतो जो आपण या विषयाचा अभ्यास करताना अजूनही वापरत असतो.

लुईस म्हणतात की, मानववंशशास्त्र युरोपच्या वसाहतीच्या विस्तारातून उद्भवले. वसाहतवादने पूर्वी मानववंशशास्त्रज्ञ आणि नॉन वेस्टने यांच्यातील संबंधाची रचाना केली. फील्ड वर्कर्सने प्रबळ गट म्हणून विशेषाधिकार म्हणून त्यांचा अभ्यास केला. याचा शिस्तीतील पद्धतशीर आणि वैचारिक सूत्रावर खोल परिणाम झाला. उदाहरणार्थ वस्तुनिष्ठ बाहेरील या भूमिकेमुळे विषयातील व्यावसायिक शोषण होते. ज्याला वसाहतवादाचे शैक्षणिक प्रकटीकरण म्हणून पाहिले जाऊ शकते. म्हणून, वसाहतींनी तयार केलेल्या साहित्यातील पूर्वाग्रहांची सखोल तपासणी आवश्यक आहे. एखाद्या मार्गाने मानववंशशास्त्र आणि वसाहतीगत वर्णद्वेषाला हिंसाचाराचे युग म्हणून पाहिले जाऊ शकते. या संदर्भात, एक संभाव्य पर्याय म्हणून “मुळ मानववंशशास्त्र” चे फायदे तपासले जातात. स्थानिकांना प्रोत्साहित केले पाहिजे. त्याच बरोबरच संशोधन करण्यासाठी प्रशिक्षण दिले पाहिजे (लुईस, १९७३)

आपली प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. आधुनिकतेबद्दल समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टावर एक टिपणी लिहा ?

२. काही ओळींमध्ये चर्चा करा. वसाहतींनी तयार केलेल्या कामात काय समस्या आल्या ?

१.३ मानववंशशास्त्र आणि त्यातील उपशाखा (Anthropology and its sub disciplines)

मानवांमध्ये नेहमी उत्सुकता असते. त्या उत्सुकतेमुळे प्रगती व शोध घेण्यात आला आहे. मानवांना आणि त्याच्या निर्मितीस समजण्यासाठी बऱ्याचशा शास्त्रे उदयास आल्या आहेत. उदा. सत्ता, राजकारणाचा अभ्यास करणारे राजकीय विज्ञान, भूतकाळातील अभ्यासाचा इतिहास अर्थव्यवस्था जी मागणी, पुरवठा बाजार इत्यादीवर लक्ष केंद्रित करते परंतु या सर्व विषयामध्ये मानवाशी संबंधित विशिष्ट क्षेत्राचा अभ्यास केला जातो. दुसरीकडे मानववंशशास्त्र मनुष्याच्या उत्पत्तीपासून त्याच्या स्वरूपाच्या स्वरूपापर्यंत अभ्यास करते. दुसऱ्या शब्दात, ते मनुष्याच्या संपूर्ण जीवनाचा सधर्मा मध्ये अभ्यास करते. यामुळे हे मानववंशशास्त्र इत विषयांपेक्षा पूर्णपणे भिन्न आहे.

१.३.१ मानववंशशास्त्र समजून घेणे (Understanding Anthropology):

मानववंशशास्त्र हे मनुष्याच्या स्वरूपाचे पद्धतशीर अभ्यास, विज्ञान आहे. हा शब्द ग्रीकच्या दोन शब्दांवरून आला आहे. मानववंश म्हणजे मानव आणि लोगो ज्याचा अर्थ असा होतो, तर्क आणि अभ्यास. मानववंशशास्त्र बहुधा आदिम समाजाचा अभ्यास करते. यामध्ये आदिवासी अभ्यासापासून भाषा, लोकसाहित्यांपर्यंत मानववंशशास्त्र विषय, सामाजिक वर्तन आणि मनुष्याची शारीरिक संरचना मानववंशशास्त्रज्ञ मानवी विकास आणि वर्तनाची संपूर्ण श्रेणी तपासतात. ज्यात जैविक भिन्नता, भौगोलिक वितरण, उत्क्रांती इतिहास, सांस्कृतिक इतिहास आणि सामाजिक संबंध आहेत. म्हणूनच याला मानवतेचे विज्ञान म्हटले जाऊ शकते.

१.३.२ मानववंशशास्त्राची उत्पत्ती (Origin of Anthropology):

मानववंशशास्त्र उत्पत्ती या अभ्यास करता असे आढळून आले कि ग्रीक आणि रोमन यांनी मानववंशशास्त्र पाया घातला असे म्हणतात. त्यांनी नितिशास्त्र सौंदर्यशास्त्र या सारख्या अन्य विषयांचा विकास केला आहे. तर्कशास्त्र इतिहास मानववंशशास्त्राचा उगम युरोप आणि मध्य पूर्वच्या सभ्यतेची वाढीशी संबंधित असल्या पाहिले जाऊ शकते.

मानववंशशास्त्राचे सर्वात पहिले विधान झेनोफेनेस इ.स.पू. पाचव्या शतकात केले होते. ते एक ग्रीक तत्त्ववेत्ता होता ज्यांचा असा विश्वास आहे की थाट्सॉसिटी मनुष्याने स्वतः तयार केली आहे. मानववंशशास्त्रात योगदान देणारी आणखी एक महत्त्वाची व्यक्ती हेरोडोटस आपल्या प्रवासा दरम्यान त्यांनी भेट दिलेल्या तेव्हा त्यांनी आपल्या प्रवास लेखनात घराच्या जीवनशैलीचे वर्णन केले, भौतिक वैशिष्ट्ये आणि भाषेबद्दल त्यांनी चर्चा केली.

जगातील विविध भागांतील लोकांबद्दल लिहिलेल्या लोकांचे तीन गट, जेथे व्यापारी मिशनरी आहेत, प्रवासी त्यांनी इतर संस्कृतीतील फरक नोंदवले आहेत जे प्रवास नोंदी देखील मानववंशशास्त्रज्ञांसाठी महत्त्वाचे दस्तऐवज आहेत. असे लिखाण असले तरी मानववंशात्मक कार्य म्हणून पूर्णपणे अभ्यासले जाऊ शकत नाही, परंतु काही प्रमाणात ते वापरले गेले आहे.

या काळात प्रबोधन, फ्रेंच राज्यक्रांती, प्रगतीची कल्पना आणि नैसर्गिक विज्ञानाचा विकास या सारख्या अनेक परंपरा या मानववंशशास्त्राच्या अभ्यास शाखेच्या विकासाची पार्श्वभूमी होती. दुसऱ्या शब्दांत १८ व्या शतकात युरोपमध्ये वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञानाच्या क्रांती सुरू झाल्या ज्या व्यक्तिरेखाकडे कर्तृत्वार होते.

१.३.३ मुख्य विद्वान आणि शाळा (Key Scholars and schools):

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानववंशशास्त्र एक वेगळी शिस्त बनली. वसाहतवादी व इतर देशांना भेट देणाऱ्यांनाव इतर देशांती संस्कृतींबद्दल उत्सुकता होती. त्यांनी जा सांस्कृतिकल ठिकाणी भेट दिल्या तेथील तंत्रज्ञान, भाषेच्या, नातेसंबंधातील, धर्मिक प्रथांची माहिती गोळा करण्यास सुरवात केली. त्यांनी अनेक विद्वान प्रायोजित केले.

प्रथम ब्रिटिश मानववंशशास्त्रज्ञ हे डब्ल्यू टाइलर (१८३२-१९१७) यांनी मानववंश शास्त्राची स्थापना केली. त्यांनी आपल्या पुस्तकात आदिम संस्कृतीच्या धर्मिक विश्वास आणि विविध समाजातील संस्कृतीबद्दल चर्चा केली. ज्या ती एक होती. त्यांनी उत्क्रांतिवादी दृष्टीकोनाचे म्हणून ओळखले जात होते. मानववंशशास्त्रज्ञ चेलर, मॉर्गन सारखे आणखी एक मानववंशशास्त्रज्ञ विद्वान होते. ज्यांनी संस्कृतीच्या विकासाचे सार्वत्रिक नमुने विकसित केले. हे मानववंशशास्त्रज्ञ आर्म चेअर (संदर्भित पुस्तके आणि निष्कर्षपर्यंत पोहोचले) होते तसेच त्यांनी भिन्न समाजांच्या संस्कृतीसाठी तुलनात्मक पद्धतीचा वापर केला. त्यांनी थोड्यावेळाने सिद्धांताच्या वेबवर टीका केली गेली आणि एक अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ त्या व्यक्तीच्या निरीक्षण करण्यात आले तेव्हा त्यांनी क्षेत्रकार्य पद्धतीच्या वापरावर्ती अधिक महत्त्व देण्यास सुरवात केली. लोक अभ्यास पद्धती नुसार माहिती संकलित करणे आणि त्याआधारे अभ्यास आयोजित करणे.

विसाव्या शतकामध्ये विकसित झालेल्या प्रसारवादी आणि कार्यशील विचाराच्या विचारवंतांनी विकासवादी सिद्धांतावर टीका केली. यासाठी परिभाषा असा मानणे आवश्यक आहे की संस्कृती वेगळ्या स्थलांतरातू एका स्थानापासून दुसऱ्या ठिकाणी वेगळ्या कार्यात्मकतेमुळे समाजातील कार्ये पाळण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करते. ज्याच्या ऐतिहासिक स्वरूपापेक्षा कार्यवादी मानववंशशास्त्र सामाजिक प्रणालीच्या संकल्पनेवर अधिक महत्त्व देण्यात आले.

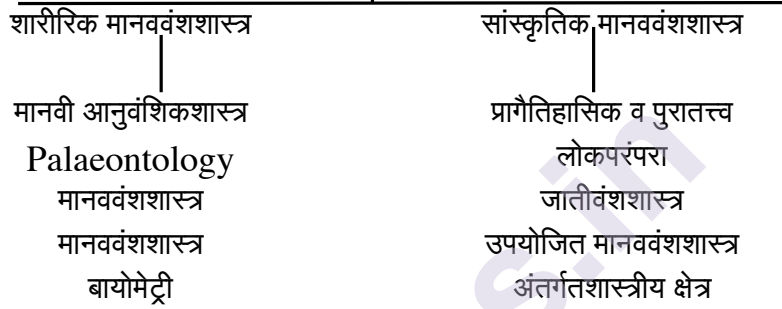
आपली प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. मानववंशशास्त्रातील काही प्रबळ शाळांची यादी करा.

२. मानववंशशास्त्रज्ञांच्या अभ्यासाचे प्रमुख क्षेत्र म्हणजे काय ?

मानववंशशास्त्रात दोन विषय आहेत. पहिल्याला फिजिकल मानववंशशास्त्र आणि दुसऱ्याला सांस्कृतिक मानववंशशास्त्र म्हणतात.

मानववंश शास्त्राचे वर्गीकरण (Classification of Anthropology)

१.३.४ शारीरिक मानववंशशास्त्र उपविभाग (Physical anthropology subdivisions):

१. मानवी आनुवंशिकीशास्त्र (Human Genetics): हे मनुष्याच्या उत्पत्तीची उत्पत्ती मानवी आनुवंशिकता अभ्यास करते. हे आनुवंशिकतेद्वारे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीमध्ये प्रसारित होणाऱ्या शारीरिक वैशिष्ट्यांकडे लक्ष देते. हे या शाखेमध्ये वेगवेगळ्या टप्प्यांतील जुन्या मानवी सांगाड्यांचा अभ्यास करते. यामध्ये पृथ्वीच्या उत्क्रांतीच्या इतिहासाकडे देखिल पाहते. उदा. हे जीवाश्म मानवांचा अभ्यास करते.

२. मानववंशशास्त्र (Ethnology): या शाखेत मानवजातीच्या जाती व संस्कृतींचा शोध घेते आणि त्याची तुलना एका समाजातून दुसऱ्या समाजात करते. हे मानवी शर्यतीचे वर्गीकरण करते आणि त्यांच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करते. मानववंशशास्त्र मानववंशशास्त्र, बायोमेट्रिक्स यावर आधारित आहे जे दोन्ही जातीय वैशिष्ट्ये अभ्यासतात.

३. मानववंशशास्त्र (Anthropometry): या शाखे मध्ये मानवांचे निरीक्षण तसेच उपाय करते. हे जिवंत मनुष्याच्या भौतिक संरचना तसेच मानवी जीवाश्मांकडे पाहते. उदा. नाकाची लांबी, केसांची रुंदी त्वचेची रचना, डोळे, केस इ.

४. बायोमेट्री (Biometry): या शाखेत रोग, जन्म, वाढ मृत्यू इ. सारख्या मानवाच्या जैविक पैलूंचा सांख्यिकीय अभ्यास म्हणजे बायोमेट्री ओळखले जाते.

दुसऱ्या शब्दात ज्यात मानववंशशास्त्र अभ्यास केला जातो तसा भूतकाळ आणि आजच्या दोन्ही काळातील मानवाच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांकडे पाहतो. बॉम्बे स्कूल ऑफ समाजशास्त्रात मध्ये सांस्कृतिक मानववंशशास्त्र अधिक अभ्यास केला जातो. जर आपण औषधोपचार शिकत असाल तर हा शारीरिक मानववंशशास्त्र विषय अभ्यासला जातो. अनेक विद्यापीठांमध्ये मानववंशशास्त्र विभाग स्वतंत्र आहे परंतु मुंबई विद्यापीठात ते एकत्रित आहेत. तर, आता आपण सांस्कृतिक मानववंशशास्त्र उपविभाग पाहू.

१.३.५ सांस्कृतिक मानववंशशास्त्र उपविभाग (Cultural Anthropology subdivisions):

१. प्रागैतिहासिक व पुरातत्त्व (Perhistory and Archacology): प्रागैतिहासिक अभ्यास म्हणजे मानवांचा अभ्यास होय. मानवाचा इतिहास पूर्वीच्या लेखी नोंदीचा काळ अस्तित्वात आहे. पुरातत्त्वशास्त्र पुनर्रचनावर लक्ष केंद्रित करते, या मध्ये प्रामुख्याने भौतिक अवशेषांद्वारे मानवी वर्तन आणि सांस्कृतिक पद्धतीचे वर्णन करते.

२. लोकपरंपरा (Folklore): लोकसाहित्य लोकांमध्ये मौखिक वर्णन केलेल्या परंपरेवर लक्ष केंद्रित करते. ते नीतिसूत्रे, कथा, दंतकथा, संस्कार चालीरिती किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची अभिव्यक्ती असू शकतात. ही चिन्हे समजून घेणे आणि रेकॉर्ड करणे फारच संस्कृतीच्या वाढीची वेळ समजून घेणे आवश्यक आहे.

३. जातीवंशशास्त्र (Ethnolinguistics): भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञ भाषेचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात अवकाशात आणि वेळेत अभ्यास करतात.

४. उपयोजित मानववंशशास्त्र (Applied Anthropology): व्यावहारिक समस्या ओळखण्यासाठी मूल्यांकन करण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी ज्ञानाचा उपयोग करते. हे अनुप्रयोग, प्रभाव यावर केंद्रित आहे. उदा. लागू केलेले वैद्यकीय मानववंशशास्त्र सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भ आणि एखाद्या रोगाचा परिणाम मानतो. एखाद्या मानववंशशास्त्रज्ञांना स्थानिक गरजा, मागण्या, प्राधान्यक्रम आणि अडचणी ओळखण्यास न विचारल्यास विकास निधी वाया घालवला जातो (४)

५. अंतर्गतविद्या शाखीय क्षेत्र (Interdisciolineary areas): शहरी मानववंशशास्त्र, अर्थिक मानववंशशास्त्र वैद्यकीय मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्रशास्त्र, मानववंशशास्त्र धर्म मानववंशशास्त्र राजकीय मानववंशशास्त्र, पर्यावरणीय मानववंशशास्त्र इत्यादी अनेक उपशाखा किंवा आंतरशास्त्रे आहेत.

१.३.६ मानववंशशास्त्रातील दृष्टीकोन (Perspective in Anthorpology):

मानववंशशास्त्र अभ्यास मध्ये तुलनात्मक आणि समय दृष्टीकोन म्हणजे दोन महत्वाच्या परिणामाचा समावेश केला जातो. येथे तुलना तुलना म्हणजे एका समाजाची दुसऱ्याशी तुलना करणे होय. उदा न्यूयॉर्कची तुलना मुंबईशी केली जात आहे आणि काही सामान्य वैशिष्ट्ये किंवा दोन भिन्नता जसे की दोन्ही महानगरांची शहरे, जास्त लोकसंख्या असलेल्या, वेगाने चालणारी

अर्थव्यवस्था इत्यादी सारखे फरक दर्शवित आहेत. समय दृष्टिकोन ज्याचा अभ्यासा मध्ये समुदायाच्या समस्येचा किंवा समुदायाच्या उत्पत्तीपासून यांचा या सध्याच्या रूपात अभ्यासला गेले आहे.

१.३.७ मानववंशशास्त्रातील संशोधन पद्धती (Research Methodology and Anthropology):

मानववंशशास्त्राच्या केंद्रस्थानी क्षेत्रकार्य पद्धतीची ची परंपरा आहे. क्षेत्रकार्य म्हणजे संशोधक जेव्हा तो स्वतः अभ्यासाखालील समुदायाला भेट देतो आणि नंतर त्यातील पद्धती नोंदवतो आणि निष्कर्षावर पोहोतो. मानववंशशास्त्रात दोन संशोधन पद्धती अतिशय लोकप्रिय आहे जी म्हणजे सहभागी निरीक्षणाची आणि मानववंशशास्त्र, सहभागी निरीक्षणामध्ये संशोधक अभ्यासाच्या अधीन असलेल्या घटनेचा एक भाग बनतो. त्यानंतर त्याच्या नोंदीचे लेखन करतो तेव्हा त्याचे कार्य पूर्ण करतो. उदा. संशोधक हा विशिष्ट आदिवासी गटाच्या लग्नात भाग घेतो आणि नंतर त्यातील कर्मकांड इत्यादीची निरीक्षण करून नोंदवतो.

लोकपद्धती अभ्यासामध्ये स्वतः संशोधक जवळपास एक वर्ष खेड्यात आदिवासी भागात राहतो आणि नंतर तो दिवसभराचा अभ्यास करतो तसेच नंतर त्या निरीक्षणाची नोंद घेतो त्या नंतर त्याचे कार्य प्रकाशित करतो किंवा सादर करतो.

१.४ सारांश (Summary)

अशाप्रकारे, या अध्ययनात तुम्ही युरोपियन आधुनिकता पाहिली जी फेंच क्रांती, विज्ञान, प्रबुद्धीकरण कालावधी ऑफ शूट होती. आम्ही वसाहती वंशशास्त्रशास्त्रातील समस्यांकडेही पाहिले जसे की पदानुक्रमित आणि संशोधक यांच्यातील अंतर समजून घेता आले. या अध्ययात मानववंशशास्त्राच्या क्षेत्राची, भौतिक नृविज्ञान आणि सांस्कृतिक मानववंशशास्त्र या सारख्या त्याच्या उपशाखानचा देखील एक परिचय देण्यात आला आहे. यामध्ये मानववंशशास्त्र या दोन दृष्टिकोनांचा अभ्यास केला म्हणजेच तुलनात्मक आणि समय दोन्ही सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये मानववंशशास्त्र या दोन दृष्टिकोनांचा अभ्यास केला म्हणजेच तुलनात्मक आणि समय दोन्ही सविस्तर अभ्यास करण्यात आला तसेच मानववंशशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी लोकप्रियपणे वापरल्या जाणाऱ्या संशोधन पद्धती म्हणजेच क्षेत्रकार्य पद्धती सहभागी निरीक्षणे, मानववंशशास्त्र.

पुढील अध्यायांमध्ये आपण मानववंशशास्त्राशी संबंधित वेगवेगळ्या अग्रगण्य सिद्धांतांचा अभ्यास करू.

१.५ संदर्भ ग्रंथ (References)

1. Andrew Wernick (2016). Auguste Comte https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-780199756384_obo9780199756384-0163.xml
2. Doshi, S. L. (2003). Modernity, postmodernity and neo-sociological theories. Rawat publications.

3. Goodin, R., & Bennett, J. (2011-07-07). Modernity and its Critics. In The Oxford Handbook of Political Science.: Oxford University Press. from <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-006>.
4. Kottak, C. P. (1997). Anthropology: The exploration of human diversity. McGraw-Hill.
5. Lewis, D. (1973). Anthropology and Colonialism. Current Anthropology, 14(5), 581-602.
6. [oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/colonization](https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/colonization)
7. Ritzer, G., & Stepnisky, J. (2017). Modern sociological theory. Sage publications.
8. Sharma, R. N., & Sharma, R. K. (1997). Anthropology. Atlantic Publishers, New Delhi.
9. <https://www.britannica.com/topic/modernity>
10. <https://kids.britannica.com/students/article/anthropology/272896>
<https://www.britannica.com/science/anthropology>.

सर्वांगीणतेचे दावे, तुलनात्मक पद्धत आणि क्षेत्रीय अभ्यासाची अभिजात उत्पत्ती मानववंशशास्त्रातील वादविवाद

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ अध्याय चौकट
- २.२ सर्वांगीण परिचय
 - २.२.१ उगम
- २.३ तुलनात्मक
- २.४ फील्डवर्क अर्थ
 - २.४.१ उगम
- २.५ शास्त्रीय मानववंशशास्त्रात वादविवाद
- २.६ सारांश
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

भारतातील समाजशास्त्रातील विविध शाळांच्या विकासाचे अन्वेषण करणे. बॉम्बे स्कूलच्या ऐतिहासिक विकासाबद्दल जाणून घेण्यासाठी भारतीय समाजशास्त्रातील विविध पद्धतींबद्दल जाणून घेण्यासाठी.

२.१ स्वाध्याय चौकट

या अध्यायात आपण पुढील विषयांचा अभ्यास करणार आहोत. सर्वप्रथम होलिझम, जे एखाद्या विषयाचा सर्व दृष्टिकोनाने अभ्यास करून संपूर्ण चित्र समजावून सांगते. द्वितीय विभाग भिन्न समाजातील सामान्यआधार शोधण्यात तुलनात्मक पद्धती कशी मदत करते याबद्दल चर्चा केली आहे. तिसरा विभाग फील्डवर्क (क्षेत्रीय काम) परंपरेचा अर्थ आणि त्याची उत्पत्ती याबद्दल चर्चा करतो. शेवटचा भाग सिद्धांतांमधून उत्पत्ती, संस्कृती, याविषयी मानववंशशास्त्रातील शास्त्रीय वादविवादावर चर्चा करतो.

२.२ परिचय

काळाची गरज लक्षात घेऊन प्रत्येक विषय काळाबरोबर वाढतो. मानववंशशास्त्राच्या बाबतीतही अशागोष्टी घडल्या आहेत. त्याच्या स्थापनेपासून अनेक संकल्पना उदयास आल्या; आणि या विषयाचा एक भाग बनल्या आहेत. अशीच एक संकल्पना म्हणजे होलिझम किंवा समग्र दृष्टीकोन होय.

२.२.१ उगम:

१९२० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, होलिझम हा शब्द दक्षिण आफ्रिकी राजकारणी जान ख्रिश्चियन स्मट्स (हॅरिंग्टन १९६६: एक्सएक्सआय; स्मट्स (१९९९) यांच्याशी संबंधित होता. या शब्दाचा वापर करण्यापूर्वी पूर्वीच्या मानववंशशास्त्रज्ञांनी कॉम्प्लेक्स संपूर्ण, संपूर्ण घटनाएकत्रित शब्द वापरले होते. होलिझम या शब्दाची अशी विशिष्ट अशी व्याख्या नाही. नंदा आणि वार्म्स (२००९:६) असे म्हणतात की मानववंशशास्त्रज्ञ दीर्घ काळापासून याचा उपयोग करीत आहेत. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास मानववंशशास्त्र हे मानवी जीवशास्त्र, इतिहास आणि इतर अनेक विषयांचा एकत्रित अभ्यास करते. हे एक अतिशय विलक्षण वैशिष्ट्य आहे जे मानववंशशास्त्रास इतर विषयांपासून वेगळे करते केवळ एका विषयावर लक्ष केंद्रित करण्यास मानववंशशास्त्राला इतर विषयांपासून, जे फक्त एका मानवी पैलूकडे लक्ष देते, वेगळे करते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर, होलिझम हे मानवतेबद्दल समग्र दृष्टीकोन प्रदान करते, हे एक दृष्टान्त दर्शविते. वांशिकशास्त्र, क्षेत्ररचना, सहभागी निरीक्षण या सर्वांशी दृष्टीकोनाशी संबंधित पद्धती आहेत. विशिष्ट समाज समजण्यासाठी कधीकधी आपल्याला अभ्यासाच्या संदर्भासाठी महत्त्व द्यावे लागते. जे अभ्यासास अर्थपूर्ण, सांस्कृतिक आणि कार्यात्मक करण्यास मदत करते. जे समजण्यास आणि तुलना करण्यास मदत करेल. होलिझम हे कॅमेरा सारखे आहे जो एका अंकात समाविष्ट असणारी समग्र मंडळी, संपूर्ण शरीर, संपूर्ण संवाद यांना कॅप्चर (कैद) करण्यास परवानगी देतो (हेडर २००६: ६).

आपली प्रगती तपासा

१. मानववंशशास्त्रात होलिझमविषयी तुमच्या समजण्याशी संबंधित मुद्द्यांची यादी करा.

२. संपत्तीच्या उगमबद्दल चर्चा करा ?

२.३ तुलनात्मक पद्धत

तुलनात्मक पद्धतीचा जन्म हा एडवर्ड बार्नेट टायलर यांनी १८८० मध्ये रॉयल अँथ्रोपोलॉजिकल इन्स्टिट्यूट्यांनी सादर केलेल्या शोधनिबंधातून झाला. हि पद्धत मानववंशशास्त्रीय पद्धतींबद्दलच्या चिंतनातून विकसित केली गेली. त्याचे शब्द उद्धृत करण्यासाठी, “गेल्या कित्येक वर्षांपासून हे स्पष्ट झाले आहे की मानववंशशास्त्राच्या पद्धतींना बळकट आणि पद्धतशीर करण्याची मोठी गरज आहे.... तथापि, कठोर पद्धतींची ओळख हि अद्याप फक्त मानववंशशास्त्राच्या ठराविक भागाशी झाली आहे. अजूनही गणित, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र या विषयांत गुंतलेल्या लोकांनी संकोचातून बाहेर पडून मानववंशशास्त्रातील समस्या वैज्ञानिक उपचारांसाठी उपयुक्त आहेत, मान्य करणे गरजेचे आहे.”

३५० समाजांच्या नमुन्यावरून टायलरने असा युक्तिवाद केला की सांस्कृतिक जटिलतेची उत्क्रांती हि मेट्रिलिनिअल संस्थांकडून ते पॅटरिलिअल संस्थांकडे जाते.

मेथडॉलॉजी ऑफ अँथ्रोपोलॉजिकल कॉम्पॅरिझन' या पुस्तकात साराना (१९७५) तीन प्रकारच्या तुलनात्मक पद्धतींबद्दल चर्चा केली आहे- जागतिक नमुना तुलना, नियंत्रित तुलना आणि सचित्र तुलना. मानववंशशास्त्रज्ञ जेव्हा तो तुलनात्मक अभ्यास करतो तेव्हा तो तीन स्तरांची तुलना करतो. १. इतर समाजांशी एकाच समाजाची तुलना. २. तो समाजातील दोन संस्थांची तुलना इतर समाजांच्या समानसंस्थेशी करतो. ३. तो एकाच समाजातील संस्थांची तुलना करतो. कर्वे, एन.के. बोस, श्रीनिवास इत्यादीं सारखे अनेक भारतीय मानववंशशास्त्रज्ञांनी हि तुलनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

तुलनात्मक पद्धतीमध्ये दोन आयाम आहेत:

१. सिंक्रोनिक: येथे डेटा समाजात दिलेल्या ठराविक वेळेनुसार पाहिला जातो. अर्थात भूतकाळात फारसे महत्त्व दिले जात नाही. हा दृष्टिकोन मॅलिनोवस्की, रॅडक्लिफ ब्राऊन सारख्या कार्यवादीद्वारे वापरला गेला.

२. डायआक्रॉनिक: विशिष्ट भौगोलिक ठिकाणी वेळोवेळी ते बदलत असताना समाजाचे निरीक्षण करतात. या दृष्टीकोनात ऐतिहासिक आयाम वापरला जातो, ज्यायोगे जुन्या परंपरा, लोकसाहित्यांना भूतकाळ निर्माण करण्यासाठी खूप महत्त्व दिले जाते. मानवजातीच्या उत्पत्तीची आणि त्याच्या संस्कृतीची पुनर्रचना करण्यासाठी डायआक्रॉनिक दृष्टीकोन महत्त्वाचा आहे.

क्रॉस कल्चरल तुलनात्मक दृष्टीकोन देखील आहे- हा मानववंशशास्त्रात एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन आहे जो मानवी आणि सामाजिक वर्तनाशी संबंधित नियमितपणा, नमुने, सामान्यीकरण, नियम किंवा कायदेशोधण्याचा प्रयत्न करतो. गोष्टींचे समग्र विश्लेषण आणि सामान्यीकरण करणे हे याचे उद्दीष्ट आहे (रॉबेन, स्लूका, २०१२).

हॅमल, (१९८०) असे नमूद करते की तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करून टायलरने एकोणिसाव्या शतकाची तुलना करण्याचा आणि इतिहासाचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तुलनात्मक पद्धत सुरुवातीस आर्मचेअर मानववंशशास्त्रज्ञांनी वापरली. त्यांनी भूतकाळातील आणि सध्याच्या

काळात वेगवेगळ्यासमाजांमधील समानता पाहण्याचा प्रयत्न केला. १९व्या शतकापर्यंत बहुसंख्य तुलनात्मक अभ्यास दुय्यमस्त्रोतांवर आधारित होते. तुलनात्मक पद्धत मूलभूत नोट्स आणि कागदपत्रांच्या उपलब्धतेच्या मूलभूतकल्पनांवर कार्य करते. इतिहासकार बर्याच काळापासून अभिलेख सामग्री वापरत आहेत. प्रारंभीतुलनात्मक पद्धतीची अंमलबजावणी मानवी वर्तन आणि ऐतिहासिक विकासाबद्दलचे कार्य आणि निष्कर्षकाढण्यासाठी स्वीकारली गेली. ते असेही निदर्शनास आणतात की समान सैद्धांतिक हेतू, संग्रहणाचे तंत्राणि वर्गीकरणाच्या प्रकारांद्वारे संचालित नसलेल्या डेटा सेट दरम्यान विश्वसनीय तुलना करता येऊ शकत नाही. तर, संगणन आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासासह देखील या पद्धतीचे अनुसरण करणे कठीण आहे.

दुसऱ्या बाजूस बोआस (१८९६) त्यांच्या शोधनिबंधात तुलनात्मक पद्धती बाबतच्या समस्यांबद्दल लिहितो. आपल्याकडे या पद्धतीत तुलनात्मक पद्धतीच्या सामान्यीकरणाची परवानगी घेण्याच्या तुलनेत अधिक अचूकतेसह कल्पनांच्या वाढीच्या इतिहासाची पुनर्रचना करण्याचे एक साधन आहे. बोआस असेही दर्शवितो की फक्त सोसायट्यांची तुलना करण्याऐवजी भौगोलिक क्षेत्राच्या वाढीच्या प्रक्रिया हि केली जावी. त्याच्याम्हणण्यानुसार तुलनात्मक पद्धत यशस्वी होणार नाही जोपर्यंत आपण संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचा एकसारखा इतिहास घडविण्याचा प्रयत्न सोडत नाही.

तुलनात्मक पद्धतीद्वारे मानववंशशास्त्रज्ञ भूतकाळ विकसित करण्याचा प्रयत्न करतात आणि सामाजिकप्रक्रियेच्या कायद्यांविषयी जाणून घेतात. हे जाती, वर्ग आणि गट यासारख्या प्रवर्गांचे वर्गीकरण करण्यास मदत करते.

आपली प्रगती तपासा

१. तुलनात्मक पद्धतीबद्दल थोडक्यात लिहा ?

२. डायआक्रॉनिक आणि सिंक्रॉनिक संकल्पनांवर चर्चा करा

२.४ फील्डवर्क (क्षेत्रीय कार्य) अर्थ

पावडरमार्कर (१९६९) यांनी नोंदवले आहे की फील्डवर्क म्हणजे लोक व त्यांच्या संस्कृतीचा त्यांच्यानैसर्गिक अधिवासातील अभ्यास. मानववंशशास्त्रीय क्षेत्रीय काम समाजात सहभागी झालेल्या आणि निरीक्षण करणाऱ्या निरीक्षकाद्वारे तपासले जाते. लोकांचे अंतर्गत मत आणि समग्र दृष्टीकोन मिळवणे हेयामागील उद्दीष्ट असते. मॅलिनोवस्की ने ट्रॉब्रिआंड आयलॅंडर्सचा अभ्यास केला, तो जवळजवळ तीन वर्षांच्या लोकांसोबत राहिला. थोडक्यात फील्डवर्क म्हणजे आदिवासी

समाजात विसर्जन करणे- संस्कृतीचा सदस्य म्हणून शिकणे, बोलणे, विचार करणे, पाहणे, भावना करणे आणि त्याच वेळी प्रशिक्षित मानववंशशास्त्रज्ञ आणि निरीक्षणे नोंदवणे.

मालिनोव्स्कीच्या मते फील्डवर्कचे तीन प्रकारे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. प्रथम, विद्यार्थ्याकडे वास्तविकवैज्ञानिक उद्दीष्टे असणे आवश्यक आहे आणि आधुनिक वांशिकतेचे मूल्ये आणि निकष माहित असणे आवश्यक आहे. दुसरे म्हणजे, त्याने स्वतः ला कामाच्या चांगल्या परिस्थितीत ठेवले पाहिजे, म्हणजेच गोरेलोकांशिवाय जगणे आणि मूळ लोकांमध्ये राहणे. शेवटी, त्याला (तिला) पुरावे गोळा करणे, हाताळणे आणि त्याचे निराकरण करण्याच्या बऱ्याच खास पद्धती लागू कराव्या लागतील. मालिनोव्स्की पूर्णपणे विचारात घेऊ शकत नाही कारण येथे नैतिक विषय आहे जसे की तो “तो” हा शब्द वापरतो तेव्हा तो संशोधकाला फक्त पुरुष म्हणून पाहतो आणि संशोधक काळा किंवा इतर वांशिक रंग (पांढरा पुरुष) असू शकत नाही, परंतु आपण फक्त ते घेऊ त्याच्या शब्दांचा मुख्य हेतू जो अन्वेषकांना मार्गदर्शन करणे आहे.

२.४.१ उगम :

जेम्स फ्रेझर सारख्या मानववंशशास्त्राचे प्रणेते हे आर्म चेअर मानववंशशास्त्रज्ञ होते. म्हणजेच त्यांनी दूरदूरच्या ठिकाणी प्रवास केलेल्या प्रवासी, अन्वेषक, व्यापारी, विद्वानांनी लिहिलेल्या विद्यमान पुस्तकांवर आधारित त्यांचे संदर्भ काढले. चार्ल्स डार्विन सारख्या इतर शाखांमधील विचारवंतांनीही काही अभ्यासकांना प्रेरित केले होते. मानववंशशास्त्रातील प्रथम विचारवंत, उत्क्रांतीवादी विचारवंत हे आर्मचेअर मानववंशशास्त्रज्ञ होते. काही काळानंतर, फ्रांझ बोआस नावाच्या अमेरिकन विद्वानां संस्कृतीसतिच्या स्वतःच्या दृष्टीकोनातून एक संस्कृती समजून घेण्यासाठी आणि त्याचा अभ्यास करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी कल्चरल रिलेटिव्हिझम (सांस्कृतीक सापेक्षतावाद) नावाचा सिद्धांत दिला ज्यामध्ये संस्कृतीचे तिच्या स्वतःच्या संदर्भात स्थान आहे. म्हणून, संदर्भ समजून घेण्यासाठी आणि ते रेकॉर्ड करण्यासाठी आणि त्या पद्धतींचे निरीक्षण करण्यासाठी कठोर क्षेत्रीय कार्य करावे लागेल. मार्गरेट मीड, रुथ बेनेडिक्ट यासारखे क्षेत्र कार्य करण्यासाठी फ्रांझने आपल्या विद्यार्थ्यांना प्रेरित केले. या फील्डवर्कमुळे एथनोग्राफीची पद्धत विकसित झाली. एथनोग्राफी ही एक पद्धत आहे जिथे संशोधक वर्षानुवर्षे ठिकाणी राहतो आणि अभ्यास केलेल्या संस्कृतीच्या दैनंदिन क्रियांची नोंद ठेवतो.

फ्रांझ बोआस नंतर, कार्यशीलतेच्या शाळेतील मॅलिनोव्स्की नावाच्या आणखी एका नामवंत विद्वानाने त्या ठिकाणी क्षेत्ररचना करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी स्वतः वेगवेगळ्या ठिकाणी फील्डवर्क केले आणि अनेक पुस्तके प्रकाशित केली.

आपली प्रगती तपासा

१. फील्डवर्क परंपरेचे मूळ सांगा.

२. फील्डवर्क बद्दल पावडरमेकर यांच्या मतांबद्दल चर्चा करा ?

१.५ शास्त्रीय मानववंशशास्त्रातील वादविवाद

मानववंशांच्या वर्गीकरणाच्या समकालीन अभ्यास; मानवी शरीर रचना च्या तुलनात्मक वैशिष्ट्ये; मानवीवसाहतीच्या इतिहासाचा; भाषांचे वर्गीकरण आणि व्याकरणांची तुलना; प्राचीन आणि प्राचीनसमाजांमधील तुलना; आणि माणसाच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि उद्योगाच्या ऐतिहासिक विकासाचा विस्तारम्हणून मानववंशशास्त्र विकसित झाले. शेवटी, सुमारे १८४०, मानवी तथ्यांच्या अभ्यासाचे एक तत्त्वप्रस्तावित केले: उत्क्रांतीची संकल्पना म्हणून मानववंशशास्त्र विकसित झाले. हे चार्ल्स डार्विनने आपलेसुप्रसिद्ध ओरिजीन ऑफ स्पिशिज (१८५९) प्रकाशित करण्यापूर्वीच घडले होते. जोरदार वादविवादांमध्ये उद्भवणारी ही संकल्पना मानववंशशास्त्रास प्रारंभ बिंदू प्रदान करते. मानववंशशास्त्रज्ञही ‘डेटा’ पेक्षा बरेचकाही घेऊन सैद्धांतिक वादाच्या क्षेत्रात प्रवेश करतात. ते त्या क्षेत्राच्या अनुभवाद्वारे निर्णायक आकार घेतलेल्या अंतर्ज्ञान, संवेदना आणि अभिमुखतेचा एक संच घेऊन येतात.

मानववंशशास्त्रातील चर्चा संस्कृतीचे मूळ आणि मानवी प्रकाराचे मूळ समजून घेऊन सुरू होते. यासाठी अनेक सिद्धांत प्रस्तावित आहेत. सर्वप्रथम प्रस्तावाखाली आणले जाणारे उत्क्रांतिवाद्यांचे होते ज्यांनी एक-रेखीय उत्क्रांती सिद्धांत बनविला. या सिद्धांतानुसार मनुष्य रानटी, बर्बरपणा, सभ्यता यासारख्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमधून जात आहे. हा सिद्धांत जर्मन आणि ब्रिटिशांच्या डिफ्युजनिस्ट विद्वानांनी नाकारला. प्रसारकांनी असा दावा केला की अशी नऊ केंद्रे आहेत ज्यातून समाज स्थलांतरित झाला आणि काहींनी इजिप्तमधील मूळ पाहिले. अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ फ्रांझ बोस यांनीही हा सिद्धांत नाकारला होता.

आपली प्रगती तपासा

१. शास्त्रीय मानववंशशास्त्रातील सैद्धांतिक वादविवाद समजावून सांगा.

१.६ सारांश

या अध्यायाची सुरवात आपण समग्र दृष्टीकोन समजून घेऊन केली जी एकंदर चित्र मिळविण्यासाठी एकाधिक कोनातून विषयाचा अभ्यास करते. पुढील विषय तुलनात्मक पद्धतीचा आहे ज्यामध्ये चर्चा केली जाते की तुलना, नमुने समजून घेण्यासाठी तुलना केली पाहिजे. तिसरा विषय फील्डवर्कचा (क्षेत्रीय कार्य) आहे जो मानववंशास्त्रज्ञानच्या परंपरेविषयी बोलतो जे खेड्यात राहतात आणि दीर्घ कालावधीसाठी विषयांचा अभ्यास करतात. शेवटचा विषय मानववंशशास्त्रातील सैद्धांतिक वादविवाद मूळ, विकास आणि भिन्न सिद्धांतांसह शोधण्यात आला.

१.७ संदर्भ

- Robben, A. C., & Sluka, J. A. (Eds.). (2012). *Ethnographic fieldwork: An anthropological reader* (Vol. 23). John Wiley & Sons.
- Bubandt, N., & Otto, T. (2010). Anthropology and the predicaments of holism. *Experiments in holism: theory and practice in contemporary anthropology*, 1- 17.
- Bock, K. (1966). The Comparative Method of Anthropology. *Comparative Studies in Society and History*, 8(3), 269-280. doi:10.1017/S0010417500004072
- Jorgensen, J. (1979). Cross-Cultural Comparisons. *Annual Review of Anthropology*, 8, 309-331. Retrieved December 11, 2020, from
- <http://www.jstor.org/stable/2155622>
- Sarana G, (1975) *The Methodology of Anthropological Comparisons: An Analysis of Comparative Methods in Social and Cultural Anthropology*, Viking Fund Publications.
- Hammel, E. (1980). The Comparative Method in Anthropological Perspective. *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), 145-155.
- Boas, F. (1896). The Limitations of the Comparative Method of Anthropology.
- *Science*, 4(103), 901-908.
- Robben, A. C.,
- Malinowski, B. (2007). Method and scope of anthropological fieldwork. *Ethnographic fieldwork: An anthropological reader*, 4-25.
- [https://www.britannica.com/science/cultural-anthropology/Historical-](https://www.britannica.com/science/cultural-anthropology/Historical-development-of-cultural-anthropology)
- [development-of-cultural-anthropology](https://www.britannica.com/science/cultural-anthropology/Historical-development-of-cultural-anthropology) Comparative Method in Anthropology Edmund R. Leach
- Ingold, T. (Ed.). (1996). *Key Debates in Anthropology*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203450956>

- Barnard, A., & Spencer, J. (2010). Encyclopaedia of social and cultural anthropology. pg. 146, Rout ledge.
- <https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/anthropology-and-archaeology/anthropology-terms-and-concepts/anthropology#KVI.TheComparativeAnthropology> Edmund R. Leach.
- Method in

munotes.in

उत्क्रांतीवादी दृष्टीकोन, प्रसरणवाद: जर्मन प्रसरणवाद, ब्रिटीश प्रसरणवाद

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोन
 - ३.१.१ प्रस्तावना
 - ३.१.२ व्याख्या
- ३.२ सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास
 - ३.२.१ उत्क्रांतीचे प्रकार
- ३.३ टायलर यांचे योगदान
- ३.४ मॉर्गनचे योगदान
 - ३.४.१ एल. एच. मॉर्गन यांचा उत्क्रांतिवादी सिद्धांत
 - ३.४.२ टिकात्मक परीक्षण
- ३.५ प्रसरणवाद
 - ३.५.१ प्रस्तावना
 - ३.५.२ व्याख्या
- ३.६ जर्मन विचार संप्रदाय
 - ३.६.१ जर्मन (ऑस्ट्रेलियातील प्रसरणवादी सिद्धांत)
- ३.७ ब्रिटिश विचार संप्रदाय
- ३.८ सांस्कृतिक प्रसरण
 - ३.८.१ तंत्रज्ञानामध्ये सांस्कृतिक प्रसरण
- ३.९ अर्थशास्त्र आणि सांस्कृतिक प्रसरण
- ३.१० सारांश
- ३.११ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- मानवशास्त्राचे प्रारंभिक सिद्धांत समजून घेणे.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक उत्क्रांती समजून घेणे.
- उत्क्रांती सिद्धांतातील टायलर आणि मॉर्गन यांच्या योगदानाचे महत्त्व तपासणे
- प्रसरण ही संकल्पना स्पष्ट करणे
- प्रसरणवादी विविध सिद्धांत समजून घेणे

३.१ उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोन

३.१.१ प्रस्तावना:

मानव समाज व संस्कृती यांच्या प्रगतीचे स्वरूप विशद करणाऱ्या एकोणीसाव्या शतकातील मानवशास्त्रीय विचारवंतांवर डार्विनच्या उत्क्रांतीवादाचा मोठा प्रभाव पडला. चार्ल्स डार्विन यांनी आपल्या Origin of Species (१८५९) या ग्रंथात जैविक उत्क्रांतीची सिद्धांत मांडला. उत्क्रांती म्हणजे साध्या अवस्थेकडून गुंतागुंतीच्या अवस्थेकडे सातत्याने विकसित होत जाणारी प्रक्रिया आहे. हे सर्व प्राण्यांच्या शरीररचनेत झालेल्या बदलांमध्ये निश्चितपणे आढळून येते असे डार्विनने दाखवून दिले. तसेच प्राण्यांमध्ये आढळून येणारे हे बदल एकदम होत नसून टप्प्याटप्प्याने होतात आणि ही बदलाची प्रक्रिया सारखी चालू असते असेही डार्विनने दाखवून दिले. जीवशास्त्रातील या उत्क्रांती सिद्धांताचा त्या काळातील विचारवंतांवर मोठा प्रभाव पडला आणि इतर क्षेत्रात सुद्धा हा सिद्धांत लागू करता येईल, असे त्यांना वाटू लागले.

डार्विनच्या उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोनातून तत्त्वज्ञांनी समाजाच्या अभ्यासाला सुरुवात केली. जैविक उत्क्रांतीवादाच्या सिद्धांताप्रमाणे सामाजिक उत्क्रांतीवादाचा सिद्धांत त्यांनी प्रतिपादन केला. या सिद्धांतानुसार समाजाची प्रगती सातत्याने चालू असून ती विशिष्ट दिशेने व टप्प्याटप्प्याने होत आहे अशी मांडणी मानवशास्त्रज्ञांनी केली. त्यांची यथार्थता समाजाच्या व सामाजिक संस्थांच्या अध्ययनावरून पटवून देण्याचा प्रयत्न मानवशास्त्रज्ञांनी केला.

उत्क्रांतीवाद विचारांची तीन मुख्य सुत्रे:

मानवशास्त्रीय उत्क्रांतीवाद ज्या मुख्य तत्त्वांवर आधारलेला होता त्याचा तत्त्वावर आधारलेला होता त्या तत्त्वांचे तीन मुख्य सुत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. मानवसामाजाच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यास मानसमाजातील सामाजिक संस्थांचा व विश्वासप्रणालींचा विकास क्रमबद्ध व एकरेषात्मक राहिला आहे असे आढळते. संस्थांच्या एकरेषात्मक व क्रमबद्ध विकासावरून मानवाच्या आंतरिक एकत्वाच परिचय होऊ शकतो हे उत्क्रांतीवादाचे पहिले सुत्र आहे.
२. संस्था व विश्वासप्रणालीच्या विकासाचा उत्क्रांतीक्रम प्रस्थापित करण्यासाठी विद्यमान समाजातील संस्था व विश्वास प्रणालीचे तुलनात्मक अध्ययन करणे हे उत्क्रांतीवादी सिद्धांताचे दुसरे सुत्र आहे.
३. सापेक्षतः प्रगत असणाऱ्या समाजामधील चालीरिती व प्रथा समाजाच्या पुर्वीच्या अवस्थांच्या निदर्शक आहेत असे उत्क्रांतीवादी विचारसरणीचे तिसरे सुत्र आहे.

३.१.२ व्याख्या:

प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी उत्क्रांतीची व्याख्या अनिश्चित असंबंध अभिन्नतेकडून निश्चित संबंध भिन्नतेकडे होणारा बदल अशी केली आहे. नंतर त्यांनी आपल्या व्याख्येत सुधारणा करताना उत्क्रांतीची सुरुवात होताना संपूर्ण सजातीयता किंवा विजातीयता असणे आवश्यक नाही असे म्हटले आहे.

३.२ सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास

एकोणीसाव्या शतकातील सर्वात प्रभावी उत्क्रांतीवादी विचारप्रवाहास सार्वत्रिक उत्क्रांती असे संबोधले गेले. या विचारप्रवाहाशी टायलर, मॉर्गन आणि स्पेन्स हे विचारवंत संबंधित होते. या दृष्टिकोनानुसार संपूर्ण मानवी समाज हा अवस्थांच्या क्रमाच्या चौकटीत समजून घेता येऊ शकतो. त्या अवस्था पुढीलप्रमाणे :

१. शिकार आणि अन्न संकलन
२. शेतीचा विकास
३. काही शासन पद्धतीचा विकास
४. औद्योगिक संस्कृतीचा उदय

ऑगस्ट कॉम्ट यांनी मानवाची प्रगती धर्मशास्त्रीय अवस्थेकडून आध्यात्मिक अवस्थेकडे आणि त्यानंतर प्रत्यक्षवादी अवस्थेकडे कशी झाली हे दाखवून दिले आहे.

मॉन्टेस्क्यू सारख्या विचारवंतांनी उत्क्रांतीच्या तीन अवस्था प्रस्तावित केल्या आहेत. त्या खालील प्रमाणे.

१. शिकार किंवा वन्य अवस्था
२. रानटी अवस्था
३. सभ्य अवस्था

३.२.१ उत्क्रांतीचे प्रकार:

१. एकरेषीय उत्क्रांती
२. सार्वत्रिक उत्क्रांती
३. बहुरेषीय उत्क्रांती
४. विभिन्न उत्क्रांती

टायलर आणि मॉर्गनचा उत्क्रांतीवाद :

एकोणीसाव्या शतकातील प्रमुख मानवशास्त्रज्ञांमध्ये एडवर्ड बी टायलर (१८३२-१९१७) आणि लूईस हेन्‍री मॉर्गन (१८१८-१८८१) हे दान मानवशास्त्रज्ञ अग्रणी होते. या विचारवंतांनी सामान्यपणे संस्कृतीची उत्क्रांती एकरेषीय आणि प्रगतीच्या दिशेने होते असा सिद्धांत मांडला.

३.३ टायलर यांचे योगदान

एडवर्ड बी टायलर हे इंग्लिश अभ्यासक (English scholar) होते. १९ व्या शतकाच्या क्रांतिकारी तत्त्वज्ञानात्मक विकासाने ते प्रभावित होते. डार्विन, गाल्टन आणि इतर आघाडीच्या

विचारवंतांशी ते संबंधित होते. त्यांना मनुष्य जातीविज्ञानाचे (Father of Ethnology) जनक म्हटले जाते.

जर आपण त्या काळातील जगाच्या इतिहासावर लक्ष केंद्रित केले तर आपणांस असे लक्षात येईल की, त्या विशिष्ट कालखंडामध्ये इंग्लिश लोकांनी व्यापक वसाहतवादाच्याद्वारे त्याचा राजकीय प्रदेश विस्तारण्यावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित केले होते. याचा परिणाम प्रवाशी, व्यापारी, मिशनरी आणि शासनाचे काही अधिकारी जगाच्या वेगवेगळ्या भागांना भेटी देत होते. एडबर्ड टायलर यांनी आपल्या विचार आणि लेखणीमध्ये या लोकांची मदत घेतली आहे. टायलर यांनी आपण Primitive Culture (1871) या ग्रंथामध्ये उत्क्रांतीवादी सिद्धांत मांडला.

संस्कृतीची एक व्यापक व्याख्या :

एडबर्ड टायलर यांच्या मते, संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे ज्यामध्ये ज्ञान, श्रद्धा, कला, निती, कायदा, रूढी या व अशाच इतर पात्रतांचा व सवयीचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात.

संस्कृतीचा उत्क्रांतीवादी सिद्धांत

टायलर यांनी एकरेषीय उत्क्रांतीची संकल्पना मांडली आहे. त्यांच्या मते, समाजाची उत्क्रांती एकानंतर एक अशा तीन विभिन्न अवस्थांमधून होते. या तीन अवस्था पुढील प्रमाणे आहेत.

१. वन्य अवस्था (Savage Stage)
२. रानटी अवस्था (Barbarian Stage)
३. सभ्य अवस्था (Civilized Stage)

टायलर असे गृहीत धरतात की, युरोपातील सभ्य समाजापेक्षा शिकार, अन्नसंकलन करणारे आणि अपाश्चात्य ससमाज अस्तित्वाच्या कनिष्ठ पातळीवर जीवन जगत होते.

धर्माचा उत्क्रांतीवादी सिद्धांत:

धर्माची व्याख्या :

दैवी विभूतीच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय (Religion is the belief in spiritual beings) टायलर यांनी धर्माच्या उदयाचा उत्क्रांतीवादी सिद्धांत मांडला आहे. धर्म संस्थेत आजपर्यंत झालेल्या विचारधारांच्या (Ideology) स्वरूपातील बदल त्यांनी सविस्तरपणे विशद केले आहे. धार्मिक विचारधारांचा विकास किंवा उत्क्रांती पुढील तीन अवस्थामधून होते असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.

- १) सर्वात्मवाद (Animism)
- २) बहुदेववाद (Polytheism)
- ३) एकदेववाद (Monotheism)

सर्वात्मवाद धर्माचा प्रारंभ बिंदू:

टायलर यांनी ऐतिहासिक दृष्टीकोन विचारात घेऊन धर्माच्या उत्क्रांतीचा सिद्धांत मांडला आहे. त्यांच्या मते, आत्म्याची कल्पना ही प्राथमिक समाजापासून ते आजच्या प्रगत समाजापर्यंत धर्मिक जीवनाचा आधार आहे.

१) मृत्युनंतर आत्म्याच्या अस्तित्वावरील विश्वास

२) आत्म्यांची श्रेणीरचना (ज्यामध्ये बलशाली देवतांचा अंतर्भाव होतो).

या दोन प्रमुख तत्त्वांवर हा सिद्धांत आधारलेला आहे. त्याच्या एकीकरणातूनच सर्वात्मवादी सिद्धांत बनला आहे. आत्म्याची कल्पना, आत्म्याच्या ठिकाणी मानवी जीवनाचे व निसर्गाचे संचालन व नियंत्रण करण्याची शक्ती असते ही श्रद्धा व त्यातून आत्म्याचे ऋण प्राप्त करून घेण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्न म्हणजे पितृपूजा व प्रार्थना हे आत्म्याचे परिणत रूप होय.

टायलर यांच्या मते, आत्म्याच्या अस्तित्वावरील विश्वास हाच सर्व मानवी समाजातील धर्माचा प्रारंभ बिंदू होय. स्वप्न, मृत्यु, निद्रा या जीवनात अनुभवाला येणाऱ्या घटनांचा अर्थ लावण्याचा आदिम मानवाने केलेला प्रयत्न हाच आत्म्याच्या कल्पनेचा आधार आहे.

आदिमानवाला सजीव व निर्जीव गोष्टीतील फरक कळला नाही. त्यांनी निर्जीव वस्तुला ही आत्मे आहेत असे मानले त्याचप्रमाणे आत्म्याचे जीवन माणसावर नियंत्रण असते. उदा. नदी, पर्वत वगैरेच्या आत्म्याचे माणसावर नियंत्रण असते. म्हणून त्याची पूजा केली पाहिजे अशी श्रद्धा दिसते. थोडक्यात आत्मा सर्व ठिकाणी असतो असे आदिमानवाने गृहित धरले होते. त्यालाच टायलर यांनी सर्वात्मवाद असे म्हटले आहे.

३.४ मॉर्गनचे योगदान

३.४.१ एल. एच. मॉर्गन यांचा उत्क्रांतिवादी सिद्धांत:

उत्क्रांतिवादी सिद्धांताची पायभरणी करणाऱ्या विचारवंतांमध्ये अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ एल.एच. मॉर्गन यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. त्यांनी आपल्या Ancient society या ग्रंथात विवाह व कुटुंब संस्था यांच्या प्रकारात विविध अवस्थामधून क्रमाक्रमाने कसे बदल होत गेले हे प्रभावीपणे मांडले आहे.

सिद्धांताचा आशय :

मॉर्गन यांनी अनियंत्रित कामाचाराच्या सुरुवातीच्या अवस्थेपासून समूह विवाह, बबहु विवाह यासारख्या अवस्थांमधून हल्लीची एकविवाहाची अवस्था व त्यावर आधारलेल्या कुटुंबाची प्रगत अवस्था कशी कशी उत्पन्न झाली हे खुलासेवार विशद केले आहे.

उत्क्रांतीच्या अवस्था : मॉर्गन यांनी मानवी जीवन पद्धतीच्या व संस्कृतीच्या उत्क्रांतीच्या तीन अवस्था मांडल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे

१. पाशवी अवस्था : मानव समाजाच्या सुरुवातीची ही अवस्था आहे. या काळी मानव व अन्य प्राण्यांमध्ये फारच थोडा भेद होता. या अवस्थेत मानव मासेमारीवर उपजीविका करू लागला.

अग्नीचा शोध याच अवस्थेत लावण्यात आला. या अवस्थेत मानव धनुष्य बाण इ. हत्याराचा शिकारीसाठी उपयोग करू लागला.

२. रानटी अवस्था : या अवस्थेतील मान मातीची भांजीकुंडी बनवू लागला. मानवाने प्राण्याचे ग्रहीकरण केले. मक्याची लागवड करण्यास सुरुवात केली. या अवस्थेसच लोह युग म्हणून संबोधणे योग्य ठरले. लोखंडाचे हत्यारे, आयुधे यांचा उपयोग करण्यास मानव शिकला.

३. आधुनिक अवस्था: वर्णमाला, लेखन कलेचा शोध हे या अवस्थेतील सुरुवातीचे शोध आहेत. तिथपासून अनुयुगापर्यंतचा काल तर मानवी समाजाची सुरुवातीपासून उत्क्रांती कशी होत गेली व या उत्क्रांतीतील विविध टप्पे कोणते हे वरील लक्षणावरून लक्षात येते. मॉर्गनने दिलेली रूपरेषा ही मनोवेधक आहे. वरवर विचार केल्यास असे वाटण्याचा संभव आहे की, खरोखर सर्व समाज यात अवस्थेतून संक्रमित होत असले पाहिजेत.

विवाह उत्क्रांती : मॉर्गनने विवाह संस्थाच अस्तित्वात नव्हती. स्त्री व पुरुषांना पूर्ण लैंगिक स्वातंत्र्य होते. ही लैंगिक स्वैराचारी अवस्था होय. त्यानंतर विवाहविषयक निर्बंध आले. बहुपत्नीत्व व बहुपत्नीत्व व शेवटी एकविवाह प्रथा अस्तित्वात आली. एक विवाह हेच विवाहाचे सर्वात आधुनिक रूप आहे असा विवाहाचा उत्क्रांती क्रम मॉर्गनने सांगितला आहे.

कुटुंबविषयक उत्क्रांती : मॉर्गन यांनी कुटुंबाच्या उत्क्रांतीच्या सहा अवस्था सांगितल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे.

१. प्रारंभी लैंगिक संबंधावर कोणतीच नियंत्रणे नव्हती. भावाबहिणीमध्ये समागम होत असे. या अवस्थेस कुटुंबास मॉर्गनने रक्तसंबंधाधिष्ठित कुटुंब म्हटले आहे.
२. कुटुंबाच्या उत्क्रांतीच्या दुसऱ्या अवस्थेत एका कुटुंबातील सर्व भावांचा दुसऱ्या कुटुंबातील सर्व बहिणीशी विवाह होत असे. प्रत्येक भाऊ सर्व बहिणीचा पती व प्रत्येक बहिण सर्व भावाची पत्नी समजली जात असे. या विवाहास संघ विवाह असे म्हणतात व त्यावर आधारित कुटुंबास संघ कुटुंब म्हणता येईल.
३. कुटुंब उत्क्रांतीच्या तिसऱ्या अवस्थेत समूह विवाह प्रचलित होता. पण, बाभ बहिणीच्या समागमास सहमती नव्हती.
४. चौथ्या अवस्थेत, या अवस्थेत एक पुरुष एकाच स्त्रीशी विवाह करत असे पण कदा कुटुंबातील अन्य विवाहित स्त्रियांशी समागम करण्याचे स्वातंत्र्य त्यास असे.
५. पितृसत्ताक कुटुंब हा कुटुंब संघटनेतील विकासाचा पाचवा टप्पा आहे. हे कुटुंब पुरुषप्रधान असून पुरुषास एकापेक्षा जास्त बायका करण्याचा अधिकार होता.
६. एकविवाही कुटुंब ही कुटुंब संस्थेच्या विकासातील सर्वात आधुनिक अवस्था आहे. एक पुरुष एका स्त्रीशी विवाह करतो. व तिच्याशी एकनिष्ठ राहण्याची त्यांच्याकडून अपेक्षा केली जाते.

सारांश:

थोडक्यात सामाजिक उत्क्रांतीवादामध्ये दोन प्रमुख गृहितके दिसतात. ती म्हणजे मानसिक ऐक्य आणि पाश्चात्य संस्कृतीची श्रेष्ठता. मानसिक ऐक्य ही संकल्पना असे सूचित करते की, जगाच्या

पाठीवप मानवी मने ही समान वैशिष्ट्यांनी युक्त आहेत. याचा अर्थ असा कि, सर्व लोक आणि त्यांचे समाज हे विकासाच्या समान प्रक्रियेद्वारे पुढे जातील. पाश्चात्य श्रेष्ठतेचे गृहितक हे युरोपीयन वसाहतवादामध्ये खोलवर रुजलेले आहे आणि पाश्चात्य समाज तंत्रज्ञानात्मकदृष्ट्या प्रागतिक तंत्रज्ञानावर आधारलेले आहेत. या तथ्यांवर हे गृहितक आधारलेले आहे आणि ख्रिश्चन धर्म हाच खरा धर्म आहे हा विश्वास या गृहितकाचा आधार आहे.

३.४.२ टिकात्मक परीक्षण:

१. विकासातील अवस्था क्रमाची अनिश्चितता:

सर्व समाजाचा व सामाजिक संस्थांचा विकास एकाच दिशेने होतो. तो विविध अवस्थातून होतो व त्या अवस्थांचा क्रम निश्चित असतो. हे उत्क्रांतीवादाचे तत्त्व सत्यात उतरताना दिसत नाही.

२. संस्कृती विकासाच्या विवेचनाची अपूर्णता:

प्रत्येक समाजाच्या उत्क्रांतीचा विकास ठराविक पद्धतीनेच होत असतो. हे उत्क्रांतीवादाचे मत पटणारे नाही. कारण थोड्याफार प्रमाणात का होईना दुसऱ्या समाजाकडून सांस्कृतिक गोष्टी स्विकारण्याची, आत्मसात करण्याची प्रवृत्ती आढळून येते. या सांस्कृतिक उसनवारीच्या कार्याकडे उत्क्रांतीवादाने दुर्लक्ष केले.

३. अभ्यास पद्धतीतील सदोषता:

उत्क्रांतीवादाने आदिम जीवनाचे प्रत्यक्ष निरीक्षण न करता पर्यटन व धर्म प्रसारांच्या माहितीचा आधार घेतला. त्या माहितीची सत्यता पडताळून पाहण्याचा प्रयत्न केला नाही. थोडक्यात ती अभ्यास पद्धती दोषपूर्ण होती.

४. स्वसमूहश्रेष्ठतेची अभिवृत्ती:

मानव समाजाच्या विकासाचा विचार करताना १९ व्या शतकातील युरोपमधील समाजाची अवस्था व संस्कृती सर्वश्रेष्ठ आहे व इतर मात्र मागासले आहेत अशी त्यांची दृढधारणा होती. या स्वसमूह श्रेष्ठतेच्या अभिवृत्तीमुळे आदिम लोकांच्या संस्कृती विषयी उत्क्रांतीवादाची मते पूर्वग्रह दूषित व विकृत होती.

५. सामाजिक संस्थांच्या कार्यविवरणाचा अभाव:

सामाजिक संस्थांच्या उत्पत्ती व वाढ याच गोष्टींचा विचार उत्क्रांतीवाद्यांनी केला. पण ती संस्था सामाजिक जीवनात कसे व कोणते कार्य करते याचे विवरण उत्क्रांतीवाद्यांनी केले नाही. म्हणून उत्क्रांतीवाद्यांच्या अभ्यासावरून सामाजिक संस्थांचे सम्यक व संपूर्ण आकलन होत नाही.

३.५ प्रसरणवाद

३.५.१ प्रस्तावना:

उत्क्रांतीवादी विचारांची प्रतिक्रिया (विरो) म्हणून प्रसरणवादी विचार २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला मुख्यतः अमेरिका, इंग्लंड व ऑस्ट्रेलिया या देशात दयास आले. त्या पूर्वी

उत्क्रांतीवादी विचारसरणी मानवशास्त्रात प्रभावी होती. उत्क्रांतीवादी विचारसरणीतील दोषांची छाननी होऊन त्या विचारसरणीचा एकांगीपणा सिद्ध झाला. तेव्हाच सांस्कृतिक घटकाच्या प्रसरणाचे सांस्कृतिक विकासदृष्ट्या असलेले महत्त्व सर्वमान्य होण्यास सुरुवात झाली. थोडक्यात, प्रसरणवादी विचारसरणी सर्वमान्य झाली.

प्रसरणवादी सिद्धांताची चर्चा करताना उत्क्रांतीवाद्यांचा आशय, त्याला प्रतिक्रिया म्हणून पुढे आलेला प्रसरणवाद्यांचा आशय आणि याविषयी वेगळ्या देशांमध्ये झालेले चिंतन व त्यांचे मूल्यमापन याचा आढावा घ्यावा लागेल. प्रसरणवादी सिद्धांताची मांडणी करणारे तीन विचार संप्रदाय दिसून येतात. या तिन्ही संप्रदायामध्ये प्रसरणासंबंधित एकमत आढळत नसून त्यांच्या दृष्टिकोनात भिन्नता आहे. यात तिन्ही संप्रदायाचे स्वतंत्रपणे विवेचन खालीलप्रमाणे करता येईल.

उत्क्रांतीवाद्यांचा आशय:

समाजाच्या संस्कृतीची वाढ अंतर्गत कारणामुळे आपोआप होत असते. ही वाढ एका विशिष्ट दिशेने साध्या अवस्थेकडून गुंतागुंतीच्या अवस्थेपर्यंत टप्प्याटप्प्याने होत असते. संस्कृतीच्या वाढीची ही दिशा आणि दशा जगातील सर्व समाजात समान किंवा एकसारख्या आढळून येतात. कारण मानवाचे स्वरूप त्याच्या सामाजिक क्षमता मूलतः हा सर्वत्र समान असतात. तेव्हा जगातील प्रत्येक समाजात तंत्रविद्या, कला, रितीरिवाज इ. संस्कृतीच्या वेगवेगळ्या भागात एकाच दिशेने व इतर समाजातल्या लोकांच्या मदतीशिवाय विकास होत असतो अशी विचारसरणी उत्क्रांतीवाद्यांनी मांडली.

प्रसरणवाद्यांचा आशय:

उत्क्रांतीवाद्यांची वरील विचारसरणी प्रसरणवाद्यांना मान्य झाली नाही. बाह्य कारणाने व विभिन्न समाजाच्या संस्कृतीच्या विविध अंगांच्या सतत चालणाऱ्या देवाणघेवाणीच्या क्रियेमुळे देखील कोणत्याही समाजाच्या संस्कृतीची वाढ होऊ शकते.

दोन समाज जेव्हा एकमेकांच्या सानिध्यात वास्तव्य करतात तेव्हा त्यांच्यातील आंतर व्यवहार नेहमी वाढत असतो. भाषा, वस्तू, रितीरिवाज, कल्पना, धर्मश्रद्धा इ. गोष्टींचे आदान-प्रदान चालू असते. तसेच भिन्न संस्कृतीचे समाज जेव्हा एकमेकांपासून फार दूर अंतरावर राहत नाही तेव्हा त्यांच्यामध्ये सुद्धा भाषा, पोशाख, दागदागिने, भांडीकुंडी, मनोरंजनाचे प्रकार इ. बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर देवाणघेवाण चालू राहते.

संस्कृतीच्या वस्तुंचा प्रसार स्थलांतर करणाऱ्या लोकांकडून ही होत असतो. तेव्हा व्यापार वाढ, राजकीय वर्चस्व, धर्माचा प्रसार इ. कारणांनी एका संस्कृतीचे लोक परक्या संस्कृतीच्या लोकांत जाऊन राहतात. तेव्हा त्यांच्यामध्ये सांस्कृतिक गोष्टींचे आदानप्रदान चालू होते. अशा रितीन संस्कृतीचा प्रसार नेहमी होत असतो. प्रत्येक समाज संबंध आलेल्या इतर समाजाच्या संस्कृतीतून विविध गोष्टी घेऊन त्या आत्मसात करीत असतो.

३.५.२ व्याख्या:

१. प्रसरण म्हणजे सांस्कृतिक घटकांचा त्यांच्या उदयाच्या ठिकाणाकडून इतर ठिकाणी होणारा प्रसार होय

२. प्रसरण ही प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे सांस्कृतिक घटक एका समाजाकडून दुसऱ्या समाजाकडे स्थलांतर, व्यापार, युद्ध आणि इतर संपर्काने हस्तांतरित होतात.

प्रसरणवादी संशोधनाचा उदय १९ व्या शतकाच्या मध्यात जगभर मानवी सांस्कृतिक घटकांच्या वितरणाचे स्वरूप आकलन करण्याचे साधन म्हणून झाला. त्यावेळी अभ्यासकांनी केवळ प्रगती संस्कृतीच्या अभ्यासाने त्याची सुरुवात केली नाही तर त्यांनी अशिक्षित लोकांच्या संस्कृतीचाही अभ्यास केला. विविध संस्कृतींचे अध्ययन करताना त्यांचा उत्साह मानव प्राथमिक परिस्थितीकडून प्रधान व श्रेष्ठतम राज्यांकडे कसा प्रगत पावला याचा अभ्यास करण्यावर होता. मानवी संस्कृती जैविक संस्कृतीप्रमाणे उत्क्रांत झाली कि, प्रसरण प्रक्रियेच्या द्वारे नवप्रवर्तन केंद्रापासून प्रसारित झाली हा त्यांच्या समोरील महत्त्वाचा प्रश्न होता.

३.६ जर्मन विचार संप्रदाय

विविध देशांतील प्रसरणवादी सिद्धांत :

३.६.१ जर्मन (ऑस्ट्रेलियातील प्रसरणवादी सिद्धांत) :

प्रसरणाचे संस्कृती विकासात असलेले महत्त्व मान्य करणारा हा विचारसंप्रदाय संस्कृति-इतिहास-विचारसंप्रदाय (Kultur historische Schedule) म्हणून ओळखला जातो. समाजांमधील सांस्कृतिक प्रसरणाचा निर्णय करण्यासाठी ठरविण्यात आलेल्या कसोट्या, माहितीची काळजीपूर्वक तपासणी वगैरे कारणांमुळे हा विचारसंप्रदाय ब्रिटीश प्रसरणवादी विचारसंप्रदायापेक्षा बराच निराळा झाला आहे.

ग्रेबनर हा या विचारसंप्रदायाचा मुख्य प्रणेता होय. समाजासमाजांमध्ये सांस्कृतिक प्रसरण घडून आले आहे हे सिद्ध करण्यासाठी ग्रेबनरने ज्या दोन मुख्य कसोट्या उपयोगात आणल्या त्यांना शक्य तितका वस्तुनिष्ठ अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ग्रेबरच्या मताप्रमाणे सांस्कृतिक प्रसरण घडून आले. हे दाखवण्यासाठी आपणांस सांस्कृतिक घटकाचे स्वरूप व घटकाचे प्रमाण या दोन कसोट्या उपयोगात आणाव्या लागतात. जेव्हा दोन समाजातील सांस्कृतिक घटकांच्या स्वरूपात साम्य आढळून येते तेव्हा त्या दोन्ही समाजातील सांस्कृतिक घटकांचे उगमस्थान एकच असावे असा निष्कर्ष काढता येतो. पण हा निष्कर्ष या दोन्ही समाजातील समरूप असणाऱ्या घटकांच्या प्रमाणावर अवलंबून राहिले.

३.७ ब्रिटिश विचार संप्रदाय

१. **एलियट स्मिथ** : हे इंग्लंडमधील प्रसारवादी संप्रदायाचे प्रणेते होते. त्यांनी आपल्या पुरातन इजिप्तचे लोक या ग्रंथात प्रसरणाचा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, जगात फक्त एकाच केंद्रात संस्कृतीची प्रथम वाढ झाली आणि तेथून जगाच्या इतर भागांत पसरली असे एकमेव केंद्र इजिप्तमधून आशिया खंडात पसरल्या आणि तेथून पॅसिफिक महासागराच्या बेटांच्या मार्गे मध्य अमेरिकेत आल्या. या विचारसरणीला मॅनचीस्टर आणि सूर्यकेंद्रित परंपरा म्हणतात.

२. **डब्ल्यू. जे पेरी** : सूर्याची The Children of the Sun १९२३ या ग्रंथात स्मिथ यांच्या विचारांना सिद्धांत स्वरूप देण्याचा पेरी यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी सांस्कृतिक इतिहासाच्या सिद्धांतासाठी सूर्योपासना हा सांस्कृतिक घटक केंद्र मानला. त्या मते, सूर्योपासनेचा उगम इजिप्तमध्ये झाला व तेथून सूर्योपासना आढळते. या सर्व समाजामध्ये हा सांस्कृतिक घटक इजिप्तीयन संस्कृतीतून आला असला पाहिजे. सूर्योपासने प्रमाणेच पिरॅमिडच्या आकाराची थडगी, सोने, मोती यांनी मूल्यवान मानणे पाषाणाचे बनवलेले प्रचंड किर्ती, स्तंभ वगैरे सांस्कृतिक घटकाचे उगमस्थान इजिप्त असून तेथूनच हे घटक अन्य देशांत प्रसार पावले.

थोडक्यात, स्मिथ व पेरी यांच्या मते, सांस्कृतिक परिवर्तने हे सांस्कृतिक घटकांच्या प्रसरणामुळेच होते. सर्व देशातील मानव समाजाच्या संस्कृतीचे उगमस्थान इजिप्तीयन संस्कृती आहे.

३.८ सांस्कृतिक प्रसरण

सांस्कृतिक प्रसरण म्हणजे सांस्कृतिक विश्वास आणि सामाजिक उपक्रमांचे लोकांच्या एका समूहाकडून दुसऱ्या समूहाकडे होणारा प्रसार होय. सांस्कृतिक प्रसरणाद्वारे क्षितीजे विस्तारतात आणि लोक सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध होतात.

आजच्या समाजातील सांस्कृतिक प्रसरणाची काही उदाहणे :

१. जगभर संगीताचा प्रसार हे सांस्कृतिक प्रसरणास अधोरेखित करते. उदा. झेज ची सुरुवात अफ्रिकन आणि युरोपीयन संगीत परंपरांचे मिश्रण म्हणून अमेरिकेत झाली. आता मात्र त्याचा जगभर प्रसार झाला आहे.
२. युरोपीयन शहरातील अनेक लोक आणि पूर्वीच्या कॉलनीमधील लोक हे दोघेही त्यांची मुळची भाषा आणि इंग्रजी या दोन्हीही भाषा बोलतात. थोडक्यात, जगातील ८० टक्के इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या परंतु, ते मूळचे इंग्रजी भाषिक नाही. साम्राज्यवाद, व्यापार याद्वारे येथे भाषेचा प्रसार झालाय
३. जपानी संस्कृती बऱ्याचदा परदेशी लोकांना आकर्षित करते. पारंपारिक जपानी पदार्थ म्हणून सुशी ती लोकप्रियता जगभर झाली.

३.८.१ तंत्रज्ञानामध्ये सांस्कृतिक प्रसरण :

ज्ञान ही शक्ती आहे जेव्हा लोकांचा एक समूह तंत्रज्ञानाच्या महत्त्वाच्या घांकाला विकसित करतो तेव्हा त्या जगभरातील लोकांना फायदा होऊ शकतो. थोडक्यात, माहितीची देवाण घेवाण तिथे होत. कदाचित आजच्या जगात ते वेगाने घडू शकते. त्याची उदाहरणे खालीलप्रमाणे

१. पेपर प्रथम चीनमध्ये बनविला गेला. पण त्याचा प्रसार मध्य पूर्व आणि युरोपमध्ये झाला.
२. गन पावडर सुद्धा चीनमध्ये निर्माण झाली. जगभरातील राष्ट्रे सुद्धा गनपावडर तयार करतात.

३. फॅक्स मशीनचा शोध स्कॉटिश संशोधक अॅलेक्झांडर वॉईन यांनी लावला. पण ते मशीन एकट्या युकेमध्ये राहिले नाही.
४. अँटी लॉक ब्रेक सिस्टिम मर्सिडीज अमेरिकेत विकसित करण्यात आली. नंतर जर्मन लोकांनी ते तंत्रज्ञान परिपूर्ण केले.

३.९ अर्थशास्त्र आणि सांस्कृतिक प्रसरण

मध्य युगाच्या पूर्वीसुद्धा जेव्हा व्यापारी एका प्रदेशाकडून दुसऱ्या प्रदेशाकडे प्रवास करत त्यांच्या वस्तुंच्या व्यापार करीत तेव्हा ही सांस्कृतिक प्रसरणाचे फायदे स्पष्ट दिसून येत होते. जर एखाद्या प्रदेशात एखाद्या पिकाच्या उत्पादनासाठी वाचावरण नसेल आणि ते दुसऱ्या ठिकाणी असेल तर त्या वस्तू देशभर आणि राष्ट्रभर प्रसरित केल्या जात असत. एका वस्तूचा दुसऱ्यांसाठी व्यापार केला जात असे आणि समुदाय विविध उत्पादनाचे फायदे उपभोगत असते हे फायदे आजही सातत्याने दिसून येतात.

सांस्कृतिक प्रसारातील अर्थशास्त्र पुढील उदाहरणातून अधोरेखित करता येईल.

१. व्यापार शतकानुशतके सांस्कृतिक प्रसरण करण्याची साधन आहे. जेवल्सल्व्क रोड आणि त्यापलीकडे जाण्याचे आश्वासन मिळे तेव्हा कार्व्हन्स युरोप आणि आशिया दरम्यान प्रवास व वस्तुंची देवाणघेवाण करतील.
२. लोक इतर देशामधील नवीन उत्पादने शिकतात. उदा. वैयक्तिक संगणक किंवा सेल फोन्स, यांची मागणी वाढते. उत्पादन अधिक परवडते आणि ते उत्पादन जगभर पसरते.

३.१० सारांश

थोडक्यात, मानवशास्त्राचा प्रारंभी संस्कृती विकासाचे चिंतन केंद्रस्थानी आले. उत्क्रांतीवादाच्या प्रभावाने संस्कृती विकासाला उत्क्रांतीच्या नियमामध्ये बसविण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्याला प्रसरणवाद्यांनी कडाडून विरोध केला आणि सांस्कृतिक देवाण घेवाणीचा पट उलगडून प्रसरणवाद्यांनी संस्कृती विकासाची वेगळी कारणमामांसा केली. जर्मनी, ऑस्ट्रेलिया आणि इंग्लंड यासारख्या देशात प्रसरणवादी सिद्धांताने आपला पाया भक्कम केला. एवढेच नाही तर त्यामध्ये वेगवेगळे विचारप्रवाह दिसून येतात. आजही माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात या प्रसरणाचे महत्त्व अधिक गडद आणि अधोरेखित होताना दिसत आहे.

३.११ संदर्भ

१. वैद्य नी.स. मानवशास्त्र : शारिरीक, सामाजिक व सांस्कृतिक, श्रीराम बुक डेपो, १९६७.
२. संगवे विलास, सामाजिक मानवशास्त्र एक सैद्धांतिक अभ्यास, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९६९
३. गर्गे स.मा. भारतीय समाज विज्ञान कोश, खंड १ ते ५, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
४. मेहेंदळे व श्री. मानवशास्त्र सामाजिक व सांस्कृतिक, मेहेंदळे प्रकाशन पुणे १९६८.

ऐतिहासिक विशिष्टतावाद आणि संरचनात्मक प्रकार्यवाद

प्रकरण रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ परिचय
 - ४.१.१ ऐतिहासिक विशिष्टतावाद
 - ४.१.२ फ्रांझ बोआसचे योगदान:
 - ४.१.३ निष्कर्ष
- ४.२ संरचनात्मक प्रकार्यवाद
 - ४.२.१ परिचय
 - ४.२.२ ब्रॉनिस्लॉ मेलीनोवस्की (१८८४-१९४२)
 - ४.२.२.१ गरजेचा सिद्धांत
 - ४.२.२.२ जादूचे कार्य
 - ४.२.२.३ मनोवैज्ञानिक प्रकार्यवाद
 - ४.२.२.४ टीकात्मक परीक्षण
 - ४.२.३ ए.आर. रेडक्लिफ ब्राऊन (१८८१-१९५५)
 - ४.२.३.१ रचना आणि प्रकार्ये
 - ४.२.३.२ सेंद्रिय साधर्म्य आणि प्रकार्यवाद
 - ४.२.३.३ विनोदी संबंध आणि प्रकार्यवाद
 - ४.२.३.४ विलक्षण माता (एक्झोर्गॅमस मॉयेतीज)
 - ४.२.३.५ अंदमान बेटावरील कर्मकांड
- ४.३ मेलीनोवस्की आणि रेडक्लिफ ब्राऊन यांच्यातील तुलना
- ४.४ सारांश
- ४.५ टीकात्मक मूल्यमापन
- ४.६ संदर्भ ग्रंथ आणि पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

- ऐतिहासिक विशिष्टता ही संकल्पना समजून घेणे आणि फ्रांझ बोआस यांनी दिलेले योगदान अभ्यासणे.
- मानववंशशास्त्रातील प्रकार्यवाद ही संकल्पना आणि तिचे महत्त्व समजून घेणे.
- मानववंशशास्त्रातील मेलीनोवस्की आणि रेडक्लिफ ब्राऊन यांच्या प्रकार्यवादसंबंधातील योगदानाचे मूल्यांकन करणे.

४.१ परिचय

विशिष्टता, ज्याला ऐतिहासिक विशिष्टता देखील म्हटले जाते, फ्रांझ बोआस आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांशी संबंधित असलेले मानववंशशास्त्रीय विचार संप्रदाय (त्यापैकी ए. एल. क्रोएबर, रुथ बेनेडिक्ट आणि मार्गरेट मीड) ज्यांनी संस्कृतीचा अभ्यास करताना जीवनातील एकीकृत आणि विशिष्ट मार्गावर जोर दिला. या मानवशास्त्रज्ञांनी विशिष्टता, सांस्कृतिक उत्क्रांती, कुलटुकेडस आणि भौगोलिक किंवा पर्यावरणीय निर्धारणवाद यासारख्या सिद्धांतांचा विरोध दर्शविला. या सर्वांनी भौतिक विज्ञानांसारख्या सामान्य नियमाची (जसे की थर्मोडायनामिक्स किंवा गुरुत्वाकर्षणाचे कायदे) मालिका शोधण्याचा प्रयत्न केला.

ऐतिहासिक विशिष्टतेची संकल्पना सूचित करते की, सर्व संस्कृतींचा स्वतःचा ऐतिहासिक प्रक्षेप आणि प्रत्येक संस्कृती या इतिहासाच्या अनुसार विकसित झाली आहे. ही कल्पना मानववंशशास्त्रज्ञ फ्रांझ बोआस यांनी लोकप्रिय केली होती. फ्रांझ बोआस यांना मानववंशशास्त्राचे संस्थापक मानले जाते.

४.१.१ ऐतिहासिक विशिष्टतावादः

ऐतिहासिक विशिष्टता या शब्दाचा अर्थ असा आहे की, प्रत्येक संस्कृतीचा स्वतःचा विशिष्ट इतिहास आहे जो सार्वभौम कायदांद्वारे शासित केला जात नाही. ही कल्पना बोआसियन मानववंशशास्त्रातील एक मोठा घटक आहे कारण संस्कृतीचा अभ्यास करताना बोआसियांनी यावरती आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. लुईस हेनरी मॉर्गनच्या उत्क्रांती मार्गाच्या संकल्पनेच्या आणि तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करण्याच्या विरुद्ध ऐतिहासिक विशिष्टता विकसित केली गेली. उत्क्रांतीवादी मार्गाने सांस्कृतिक समानता स्पष्ट करण्यासाठी उत्क्रांतीवाद्यांनी सामान्य आणि सार्वत्रिक विषय वापरले, परंतु बोआस असा दावा करतात की “सामान्य उत्क्रांतीच्या दृष्टीकोनाचा व्यापक संदर्भ न घेता सर्वात आधी सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे स्पष्टीकरण विशिष्ट सांस्कृतिक संदर्भात केले पाहिजे. बोआस आणि त्यांचे अनुयायी असे मानतात की संस्कृतीची तुलना करता येत नाही किंवा संस्कृतीचा तुलना सामान्यतेच्या अधीन होऊन केली जाऊ शकत नाही कारण प्रत्येक संस्कृतीचा वेगळा आणि विशिष्ट इतिहास आहे. जरी यामुळे समान सांस्कृतिक पैलू निर्माण झाले असले तरीही ऐतिहासिक विशिष्टता आणि प्रसरणवाद या दोन्ही संकल्पना प्रत्यक्षात हातात हात घालून समोर आल्या आहेत. संस्कृतीमधील समान वैशिष्ट्ये विविध संस्कृतीमधील परस्पर देवाणघेवाणीमुळे प्रसरण पावतात. तथापि, वैशिष्ट्ये असली तरी,

समाजामध्ये वेगवेगळ्या हालचाली होत असतात. त्यांच्या त्या हालचालीमुळे संस्कृती भिन्न आणि अनन्य इतिहास विकसित करतात.

हा दृष्टीकोन असा दावा करतो की प्रत्येक समाजाचा स्वतःचा एक विशिष्ट ऐतिहासिक विकास आहे आणि तो आपल्या स्वतःच्या विशिष्ट सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ, विशेषतः ऐतिहासिक प्रक्रियेच्या आधारे समजून घेतला पाहिजे. त्याचा मुख्य आधार असा होता की संस्कृती हा स्वतः ला सामाजिक समूह होता (डार्वन २०१३ ३९९) एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक उत्क्रांतीच्या सिद्धांतावर ऐतिहासिक तज्ज्ञांनी टीका केली आणि ती गै-वैज्ञानिक म्हणून घोषित केली आणि स्वतःला पूर्वग्रहांपासून दूर ठेवले. बोआस यांचा असा विश्वास होता की येथे सार्वभौम कायदे आहेत जे संस्कृतीच्या तलनात्मक अभ्यासाद्वारे मिळू शकतात. तथापि, ते असा विचार करीत होते की, उपलब्ध माहितीनुसार त्यांचे अध्ययन करणे शक्य नाही त्यासाठी बोआस आणि त्यांच्या अनुयायांनी एथनोग्राफिक क्षेत्रकार्य करून संस्कृती विषयक माहिती जमा केली. या कच्च्या आकडेवारीच्या आधारे त्यांनी सर्व समाजांना लागू होणारे सामान्य सिद्धांत स्थापित करण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी विशिष्ट संस्कृतीचे वर्णन केले.

४.१.२ फ्रांझ बोआसचे योगदान:

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात फ्रांझ बोआस आणि त्याच्या विद्यार्थ्यांनी ऐतिहासिक विशिष्टता ही संकल्पना विकसित केली. इतिहासतज्ज्ञांनी क्षेत्रकार्य पद्धतीला सांस्कृतिक विश्लेषणाची महत्त्वाची पद्धत म्हणून महत्त्व दिले. त्याचवेळी, मानववंशशास्त्रज्ञांचे समाजामध्ये व्यक्तीचे महत्त्व यावर भिन्न मते होती. उदाहरणार्थ, फ्रांझ बोआसने प्रत्येक व्यक्तीला समाजाचा मूलभूत घटक म्हणून पाहिले त्यांनी क्षेत्रकार्यपद्धतीचा वापर करून माहिती गोळा केली आणि सांस्कृतिक विश्लेषणासाठी ही माहिती मौल्यवान समजली. दुसरीकडे अल्फ्रेड लेव्हीस क्रोबर व्यक्तींना समाजाचे मूलभूत घटक म्हणून पाहत नाहीत. त्यांचा असा विश्वास आहे की समाज त्याच्या स्वतःच्या अंतर्गत कायद्यांनुसार विकसित होतो जो थेट त्याच्या व्यक्तीकडून उद्भवत नाही या सांस्कृतिक पैलूला सुपर ऑर्गॅनिक नाव दिले आणि असा दावा केला की या अव्यक्त शक्तीचा विचार केल्याशिवाय समाजाचे वर्णन करता येणार नाही.

बोआस यांनी स्वतंत्र संस्कृतीचा अभ्यास करण्यावर जोर दिला. त्यांनी असे मानले की मानववंशशास्त्रज्ञांची प्राथमिक जबाबदारी अशी आहे की त्या सध्याच्या रचनेला कारणीभूत ठरलेल्या ऐतिहासिक घटनांची पुनः करण्याच्या दृष्टीकोनातून दिलेल्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे वर्णन करणे, हे या परीप्रेक्ष्यातील उत्क्रांतीवादाच्या विकास संदर्भातील गृहीतकांचे निराकरण करणे आणि एका संस्कृतीचा प्रभाव दुसऱ्या संस्कृतीचा प्रभाव विशिष्ट समाजांच्या काळजीपूर्वक व पूर्ण अभ्यासासाठी गौण असावा ही धारणा होती. विशिष्ट संस्कृतीची वैशिष्ट्ये आणि घटकांचे वर्णन यावर आधारित ऐतिहासिक पद्धती उत्क्रांतिवाद्यांच्या तुलनात्मक पद्धतीस पूरक ठरू शकेल, ज्यांनी आपल्या माहितीचा उपयोग केला सर्व संस्कृतीची तुलना करता येईल अशी धारणा नाकारली त्याऐवजी सांस्कृतिक सापेक्षतेचा पुरस्कार करण्याऐवजी सर्व संस्कृती त्यांच्या सदस्यांच्या गरजा भागविण्यास तितक्याच समर्थ आहेत.

बोआस मानववंशशास्त्रातील विशिष्ट विचारसरणीस उत्तर देतात, ज्यांना सामाजिक उत्क्रांतीवादी दृष्टीकोन म्हणून ओळखले जाते. हा दृष्टिकोन असे सांगतो की, संस्कृतीचा विकास हा एक रेखीव मार्गाने झाला आहे. दुसऱ्या शब्दात याचा अर्थ असा की, अनेक पारंपारिक

संस्कृती अखेरीस अधिक विकसित असलेल्या पश्चिमात्य युरोपियन संस्कृतीकडून अनेक पैलू स्वीकारकतात. बोआस यांच्या मते सामाजिक उत्क्रांतीवादी दृष्टीकोनाची ही समस्या होती की त्यांचा असा विश्वास होता की, पाश्चात्य युरोपियन देश हे संस्कृती कशा असल्या पाहिजेत याचे उदाहरण आहे. यामुळे वेगवेगळ्या संस्कृतींच्या वैशिष्ट्यांकडे दुर्लक्ष केले गेले. यातूनच ऐतिहासिक विशिष्टता येते.

बोआस यांच्यामते संस्कृती खरोखरच समजून घेण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांच्या वैयक्तिक इतिहासांबद्दल सखोल संशोधन करणे. आपण संस्कृतीविषयी कोणतेही वैश्विक कायदे गृहित धरू शकत नाही. संस्कृती एकमेकांपेक्षा वेगळ्या आहेत या महत्त्वाच्या मार्गामुळे हे आपल्याला अंध बनवते. म्हणून ऐतिहासिक विशिष्टता एक प्रकारची संशोधन पद्धती आहे.

बोआस यांनी मानववंशशास्त्रज्ञांना दूरवरून तपासणी करण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी त्यांना ज्या संस्कृतींचा अभ्यास करण्याची इच्छा आहे त्या क्षेत्रात थेट जाण्याचे आवाहन केले. संस्कृतीत व्यस्त राहण्याऐवजी फक्त लिहिण्याची प्रवृत्ती असलेल्यांसाठी हा प्रतिसाद होता. त्यामुळे अनेकांना आर्मचेअर मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणतात. इतर संस्कृती समजून घेण्यासाठी तुलना करणे हा एक चांगला मार्ग आहे. बे बोआसना मान्य नव्हते. दोन संस्कृतीमध्ये समानता आणि फरक शोधण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी आपण त्या प्रत्येकाच्या पैलूंचे सखोलपणे अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

४.१.३ निष्कर्ष:

बोआसच्या वैचारिक प्रभुत्वाद्वारे २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञांवर प्रभुत्व मिळवून विशिष्ट विचारसरणीचा उपयोग झाला. १९७० च्या दशकापासून दुसऱ्या महायुद्धानंतर नवउत्क्रांतिवाद आणि इतर अनेक सिद्धांतांनी ही विचारसरणी ग्रहण केली तथापि, विशिष्ट हा दृष्टिकोन १९८० च्या दशकात पुन्हा विखुरला कारण मानवशास्त्रांनी हे ओळखण्यास सुरुवात केली की विशिष्ट ऐतिहासिक प्रक्रिया जागतिकीकरणाच्या काळातही भिन्न आहेत.

४.२ संरचनात्मक प्रकार्यवाद

४.२.१ परिचय:

संरचनात्मक प्रकार्यवाद ही मूळतः उत्क्रांतीवाद आणि प्रसरणापासून दूर जाण्यासाठी तयार केलेली ग्रेट्ट ब्रिटनमधील एक सैद्धांतिक विचारसरणी होती. शतकाच्या शेवटी अमेरिकन आणि ब्रिटिश मानववंशशास्त्रावर प्रभुत्व असलेल्या उत्क्रांतिवाद आणि प्रसरणवादांपासून दूर जाण्याचा हा प्रयत्न होता (लेसर १९३५, लॅंगनेस १९८७)

संरचनात्मक प्रकार्यवादाच्या मूलभूत संकल्पना, हार्नेस, संरचना आणि व्यवस्थेमध्ये आहेत. संरचनात्मक प्रकार्यवादने भागांची औपचारिक क्रमवारी लावण्यावर आणि त्यांच्या कार्यक्षम अंतःक्रियावर जोर दिला. कारण संरचित सामाजिक व्यवस्थेच्या संरक्षणाची आवश्यकता असते. कोणत्याही संस्थेचे कार्य (पुनर्निर्मित सामाजिक क्रिया) मोठ्या संरचनेची संपूर्ण देखभाल करणे हे असे. ही समजूत सामाजिक व्यवस्थेमध्ये आंतरिक ऐक्य निर्माण करते.

आधुनिक समाजशास्त्रीय आणि मानववंशशास्त्रीय सिद्धांत प्रकार्यात्मक विश्लेषणाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाले आहेत. त्याचा इतिहास कोमटेच्या सार्वत्रिक एकमत असलेल्या स्पेन्सरची सेंद्रिय सादृश्यता, परेटो ची समाज एक समतोलित अवस्था आहे ही संकल्पना आणि ड्यूखिमच्या प्रकार्यात्मक विश्लेषणाची प्रणाली यांमध्ये सापडतो.

प्रकार्यवाद म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातील उत्क्रांतीवादी आणि प्रसारवादी सिद्धांतांच्या आणि विसाव्या शतकाच्या ऐतिहासिकवादाच्या ऐतिहासिकदृष्ट्या जाणवलेल्या अतिरेक आणि उणीवांबद्दलची प्रतिक्रिया होय (गोलडस्मिट १९९६:५१०)

प्रकार्यवादी विचारवंत समाजाचे वेगवेगळ्या भाग आणि त्यांचे संबंध यांचे वर्णन सेंद्रिय समानतेनुसार करण्याचा प्रयत्न करतात. सेंद्रिय सादृश्यता समाजातील वेगवेगळ्या भागाची तुलना एका संजीवांच्या अवयवांशी करते. सजीव शरीरातील अनेक भाग आणि अवयवांच्या संघटित प्रणालीद्वारे पुनरुत्पादन आणि कार्य करून जगण्यास सक्षम होतात. एखाद्या जीवशास्त्रीय जीवाणूप्रमाणेच समाज देखील वेगवेगळ्या भागांमध्ये परस्पर आंतरक्रिया साधतात. धर्म, नातेदारी आणि अर्थव्यवस्था या सारख्या संस्था हे समाजाचे अवयव आहेत आणि व्यक्ती या सामाजिक जीवनातील पेशी आहेत. प्रकार्यवादी विश्लेषणाद्वारे सामाजिक घटनांचे महत्त्व परीक्षण केले. म्हणजेच विविध संस्थांद्वारे केली जाणारी कार्य ही संपूर्ण समाजाचे अस्तित्व अबाधित ठेवतात. (जार्वी १९७३)

प्रकार्यवाद ही संकल्पना सहजपणे स्पष्ट करता येत नाही कारण कार्य आणि कार्यशीलता या संकल्पना वेगवेगळ्या विचारवंतांकडून वेगळ्यावेगळ्या अर्थाने वापरल्या गेल्या आहेत. समाजशास्त्रापेक्षा जीवशास्त्र, मानसशास्त्र आणि सांस्कृतिक ममानववंशशास्त्रात प्रकार्यवाद दृष्टीकोन खूपच जुना आहे. पूर्वी फंक्शन हा शब्द सामान्यतः संपूर्ण भागासाठी दिलेल्या योगदानाच्या सकारात्मक अर्थाने वापरला जात होता. आज याचा अर्थ परिणाम म्हणून घेतला जातो. ज्याचा हेतू ओळखला किंवा ओळखला जाऊ शकत नाही.

प्रकार्यवाद मानववंशशास्त्रातील वैचारिक सांप्रदाय म्हणून विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस उदयास आला. मानववंशशास्त्रातील प्रकार्यवाद सामान्यतः दोन विचारांच्या विभागांमध्ये विभागला जातो, प्रत्येक एक महत्त्वाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी संबंधित आहे ब्रानिस्लो मेलिनोवस्की आणि ए. आर. रेडक्लीफ ब्राऊन यांचा प्रकार्यवादाच्या विकासावर ग्रेट ब्रिटन आणि इतरत्र मोठा प्रभाव होतो. १९१०ते १९२० या कालावधीमध्ये प्रकार्यवादाचे दोन प्रकार विकसित झाले, मेलिनोवस्कीचा जैवसांस्कृतिक (किंवा मानसशास्त्रीय) प्रकार्यवाद, आणि संरचनात्मक प्रकार्यवाद हे दृष्टीकोन रेक्लीफ ब्राऊन यांनी पुढे विकसित केले.

मानसशास्त्रीय प्रकार्यवादाचा संबंध ब्रानिस्लो मेलिनोवस्की (१८८४-१९४२) शी जोडलेला आहे. मेलिनोवस्कीची पद्धत विस्तृत सखोल क्षेत्रावर आधारित होती ज्या दरम्यान त्यांनी त्यांच्या सैद्धांतिक स्थितीस समर्थन देण्यासाठी पुरावे गोळा केले.

संरचनात्मक प्रकार्यवाद हा दुसरा सांप्रदाय रॅडक्लीफ ब्राऊन शी संबंधित आहे. १८८१-१९५५ सांस्कृतिक संस्था समाजातील समतोल आणि सहकार्य कसे अबाधित ठेवतात हे समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला होता.

४.२.२ ब्रॉनिस्लॉ मेलीनोवस्की (१८८४-१९४२):

मेलिनोवस्की यांना ब्रिटीश सामाजिक मानववंशशास्त्राचे संस्थापक मानले जाते. त्यांनी भौतिकशास्त्राचे शिक्षण घेतले आणि १९०८ मध्ये त्यांनी भौतिकशास्त्र आणि गणित या विषयांमधून पी.एचडी. प्राप्त केली. त्यांच्यावर डरखीम आणि लिपझिग येथील विहेलम वुंड त्यांचा प्रभाव होता. १९१० मध्ये त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये मानववंशशास्त्राचा अभ्यास केला. नंतर एलएसई येथे त्यांनी ई.ई. इव्हान्स - प्रिचर्ड, आयझॅक स्केपेरा, रेमंड फर्थ, फोर्टस आणि नॅडेल इत्यादी अनेक उत्कृष्ट इंग्रजी मानववंशशास्त्रज्ञांना प्रशिक्षण दिले. त्यांनी एलएसई व केंब्रिज येथे अनेक मानवशास्त्र विषयक कार्यक्रम विकसित केले.

मेलिनोवस्कींना धर्म आणि लोकसाहित्यांमध्ये रस होता. त्यांनी आपल्या क्षेत्रकार्य आणि सिद्धांत यांच्यातील सीमा ही त्यांच्या क्षेत्रकार्य क्रांतीनी त्यांनी संपवली. त्याची खालील पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

१) वेस्टर्न पॅसिफिकचे आर्गोनॉट्स (१९२२)

२) सेवेज सोसायटी मधील लिंग आणि दडपशाही (१९२७)

मिलिनोवस्कींची संस्कृतीची संकल्पना त्यांच्या काळातील मानववंशशास्त्रातील विचार सरणीत सर्वात उत्तेजक कार्य होते. परंतु त्यांच्या या कार्याला कमी लेखले गेले. त्यांचे एथनोग्राफिक कार्य हे संस्कृती व्यक्तीच्या गरजा कशा पूर्ण याच्याशी संबंधित होते. हे संस्कृतीने समाजाच्या गरजा कशा पूर्ण केल्या यावर भर देणाऱ्या रेडक्लिफ ब्राऊन यांच्या दृष्टीकोनाला विरोधाभासी आहे. हा फरक समजून घेण्यासाठी आणि नोलिनोवस्कींच्या योगदानाचे मूल्यांकन करण्यासाठी त्यांच्या गरजांच्या सिद्धांतापासून सुरुवात केली पाहिजे.

४.२.२.१ गरजेचा सिद्धांत:

मेलिनोवस्कींचा गरज सिद्धांत हा त्यांच्या संस्कृतीविषयक प्रकार्यवादी दृष्टिकोनाचा मुख्य भाग आहे. आपल्या सिद्धांताद्वारे त्यांनी व्यक्ती आणि समाजाला जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते संस्कृती व्यक्तीच्या मूलभूत जैविक, मानसिक आणि सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अस्तित्वात आली आहे. मेलिनोवस्की यांनी कार्याकडे शारीरिक दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांनी कार्याचे स्पष्टीकरण हे योग्य क्रिया करून प्राप्त होणारे सेंद्रीय प्रेरणेचे समाधान म्हणून केले आहे. त्यांनी त्यांची शारीरिक सादृश्यता अधिक विकसित केली. उदा. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की जर सामान्य फुफ्फुसाचे कार्य कसे करायचे याचे वर्णन करायचे असेल तर आपण प्रक्रियेचे स्वरूप वर्णन करीत आहोत. परंतु जर आपण फुफ्फुस त्याचे कार्य का करीत आहे हे समजावून सांगायचा प्रयत्न केला तर आपण त्याच्या कार्याशी संबंधित आहोत. मेलिनोवस्की यांनी लिहिले की सांस्कृतिक संस्था विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकत्रित कार्य व प्रतिसाद देतात आणि त्या गरजांची रूपरेषा स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी आपल्या सारांशिक तक्त्याचा प्रकार वापरला आहे.

मेलिनोवस्की यांनी या प्रत्येक गरजांचे तपशील व वर्णन सांस्कृतिक प्रतिसाद म्हणून केले. परंतु काही उदाहरणे खालील प्रमाणे आहेत.

पहिली मानवी गरज “चयापचन” (मेटाबोलिझम) होय.

- अन्न सेवन करण्याची प्रक्रिया
- पचन

- अनुषंगिक स्राव
- पौष्टिक पदार्थांचे शोषण आणि
- कचरा प्रकरणाचा नकार

सांस्कृतिक प्रतिसाद “कमिसरीयल” (सैन्याला अन्नपुरवणारे लष्करी युनिट) मध्ये या गोष्टींचा समावेश आहे.

१. अन्न कसे घेतले, कशा प्रकारे तयार केले आणि कसे खाल्ले
२. अन्न कुठे सेवन केले गेले आणि कोणत्या सामाजिक एककामध्ये
३. अन्न वितरित करण्याची अर्थिक आणि सामाजिक संस्था
४. अन्न वितरणासाठी कायदेशीर आणि प्रथागत नियम
५. त्या नियमांची अंमलबजावणी करण अधिकार

मूलभूत गरज, सुरक्षा, केवळ ‘यांत्रिक’ अपघातामुळे शारीरिक जखम रोखणे, प्राणी किंवा इतर मानवांकडून होणाऱ्या हल्ल्याचा प्रतिबंध याचा अर्थ सांस्कृतिक प्रतिसाद असा आहे. परंतु संरक्षण यामध्ये सांत्वनिक संभाव्य लाटापासून दूर जाण्यासाठी घरे ठेवण्यासारखे भिन्न वर्तन असू शकते.

आणि वाढ - ज्याची रचना नवजात बालकाच्या दीर्घ अवलंबित्वाने केली जाते. प्रशिक्षणास सांस्कृतिक प्रतिसाद मिळते. ज्याद्वारे मानवांचा भाषा, इतर चिन्हे आणि सामाजिक आणि शारीरिकदृष्ट्या नैसर्गिक वर्तन नसल्यास वेगवेगळ्या टप्प्यांसाठी योग्य वागणूक शिकविली जाते.

मेलिनोवस्की यांनी त्यांच्या गरजेचा सिद्धांत दोन तत्वांनी सारांशीत केला आहे.

१. प्रत्येक संस्कृतीत जैविक प्रणालीचे समाधान केले पाहिजे.
२. प्रत्येक संस्कृतीची उपलब्धता जी कृत्रिमता आणि प्रतीकांचा वापर दर्शवते, मानवी शरीर रचना वाढवते आणि अशा प्रकारे शारीरिकरित्या गरजा पूर्ण करते.

थोडक्यात, संस्कृती उपयुक्ततावादी, अनुकूलित आणि कार्यशीलपणे एकत्रित केलेला आहे आणि संस्कृतीचे स्पष्टकरण हे कार्याचे वर्णन करण्यासाठी समाविष्ट आहे. मेलिनोवस्की यांची जादू करण्याचा दृष्टीकोन एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

४.२.२.२ जादूचे कार्य :

जादू ही मेलिनोवस्की यांच्या सिद्धांताचा अविभाज्य घटक आहे कारण ट्रोबियांड जीवनामध्ये जादू हे मुख्य केंद्र होते. जादूचा उपयोग शत्रूचा नाश करण्यासाठी आणि बाळाचा जन्म सुलभ करण्यासाठी एखाद्या नृत्यांगनाची सुंदरता वाढविण्यासाठी केला जात असे. मानवी कृतीच्या अशा टप्प्यात जादू नेहमी प्रकट होते जिथे ज्ञान माणसाला विफल करते.

मेलिनोवस्कीने असा युक्तीवाद केला की जादूमध्ये एक गहन बाब असते ज्यामुळे ते कार्य मानवी नियंत्रणात केले जाते. अन्यथा ते आपल्या नियंत्रणाबाहेर असते. आदिवासी लोक हवामानात फेरफार करू शकत नाही. अनुभवातून तो शिकतो की पाऊस आणि सूर्यप्रकाश, वारा, उष्णता

आणि थंडी ही स्वतःच्या हातांनी तयार केली जाऊ शकत नाही, तरीही तो अशा घटनांबद्दल विकार किंवा निरीक्षण करू शकतो म्हणून तो जादूचा सौदा करतो. त्यांनी असा अंदाज केला की आजारपण आणि रोगविषयी मर्यादित वैज्ञानिक ज्ञानामुळे आदिवासी माणसाने असा निष्कर्ष काढला की आजार किंवा रोगराई जादू केल्यामुळे दूर होते. आणि जादू करून अशी समस्या सोडविली जाते.

मासेमारी करण्याचा सराव केला नसल्यास अशा स्थितीत जादू करणे शक्य आहे. याउलट जादू सागरी मासेमारी मौकाविहार आणि डोंगररांगाशी संबंधित आहे कारण येथे जोखीम जास्त असते.

तसेच बागकामांच्या सभोवतालची जादू व्यापक आहे आणि लागवडीचा एक अविभाज्य भाग मानली जाते. बागेची जादू जार्वजनिक, थेट आणि व्यापक आहे. गावामध्ये बागेचा जादूगार हा एकतर प्रमुख किंवा त्याने नेमलेला त्याचा कामगार किंवा जवळचा एखादा नातेवाईक असतो आणि म्हणूनच तो समुदायातील सर्वात महत्त्वाचा किंवा व्यवस्थित व्यक्ती असतो आणि समुदायातील बहुतेक लोग बागेच्या यशस्वीतेसाठी जादू हा एक अपरिहार्य सक्षम आणि प्रभावी उपाय आहे व तो मातीच्या सुपीकतेसाठी आवश्यक आहे असे समजले जाते. बाग जादू तोंडातून जादू करते. जादू पुण्य मातीमध्ये प्रवेश करते. बागांच्या वाढीमध्ये जादू त्यांच्यासाठी जवळजवळ एक नैसर्गिक घटक आहे. मेलिनोवस्कीचा असा विश्वास होता की, धर्माचे आवश्यक कार्य म्हणजे निसर्गाच्या अनियंत्रित घटकांवर नियंत्रण वाढवण्याचा प्रयत्न करणे हे आहे. या अर्थाने, मेलिनोवस्कीचे जादूचे विश्लेषण त्यांच्या संस्कृती विषयक प्रकाशवादी दृष्टीकोन प्रतिबिंबित करते.

४.२.२.३ मनोवैज्ञानिक प्रकाशवादः

मेलिनोवस्कीचा मनोवैज्ञानिक प्रकाशवाद हा कुलाची अनिवार्यता याद्वारे त्यांनी त्यांच्या वेस्टर्न पॅसिफिकचे अर्गोनट्स (१९९२२) या क्षेत्रअभ्यासाच्या तिसऱ्या पाठामध्ये मांडला आहे. यामध्ये मेलिनोवस्की कुलातील व्यापाराचे वर्णन करतात. या पाठ्यामधून मेलिनोवस्कीचे एक मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणून असलेले कौशल्य प्रदर्शित झाले आहे आणि त्यांच्या कित्येक संकल्पनांचे वर्णन केले आहे. उदाहरण ट्रॉब्ररी यांड बेटावरील रहिवासी यांचा कुला एक्सचेंज. मेलिनोवस्कीचा कुलाचा दृष्टिकोन हा न्यूगिनीच्या पूर्वेकडील टोकावरील व इतर जवळच्या बेटांच्या समुहांमधील वंशाच्या वेगवेगळ्या समुदायांच्या मालिकांच्या दरम्यान औपचारिक वस्तूंच्या देवाणघेवाणीशी संबंधित आहे हे भौगोलिकदृष्ट्या एक उग्र वर्तुळ तयार करतात. प्रत्येक बेटावर आणि प्रत्येक खेड्यात, कुलामध्ये कमीतकमी मर्यादित लोक भाग घेतात. म्हणजे, वस्तू मिळवा, थोड्या काळासाठी त्या स्वतःकडे ठेवा आणि नंतर त्यांनी पुढे द्या. म्हणूनच कुलामध्ये राहणारा प्रत्येक माणूस नियमितपणे नसला तरी एक किंवा अनेक य्नवाली (आर्म शेल) किंवा एक सोलवा (लाल कवचातील गळ्याचा हार) घेतो. ज्याला त्याच्या एका साथीदाराकडे देण्याची गरज असते. त्या बदल्यात त्याला दुसरी वस्तू मिळते. अशाप्रकारे कोणीही व्यक्ती कोणत्याही वस्तु दीर्घ कालावधीसाठी आपल्या ताब्यात ठेवत नाही. दोन व्यक्तीमधील भागीदारी कायमस्वरूपी आणि आजीवन असे आणि दिलेली नियमावली किंवा सौलाह नेहमीच प्रवास करताना आणि हात बदलताना आढळतात आणि त्यांची कधीही अस्तित्व असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. म्हणूनच एकदा कुळामध्ये, नेहमी कुळामध्ये हे तत्त्व मौल्यवानांनाही लागू होते. कुला एक्सचेंज दक्षिणपूर्व न्यूगिनी मधील आहे. वस्तूंची औपचारिकपणे देवाणघेवाण केली जाते त्यामध्ये मुख्यत्वे चक्राकार ट्रॉन्कस शेल (डावीकडे) आणि हार, गुलाबी स्फोडिलिस शेल जिस्कचे बनलेले आर्मलेट्स यांचा समावेश होतो. मेलिनोवस्कीच्या मते अशा पारंपारिक चारित्र्याच्या विस्तृत सामाजिक आणि

जादूच्या क्रियाकलापांनी वेढल्यानंतर या व्यवहारांनी कुला असे म्हणतात. शस्त्रे आणि हार यांसारख्या एकांकांची औपचारिक देवाणघेवाण कुलाची मूलभूत बाजू आहे. परंतु तेथील मुळ रहिवासी त्याच ठिकाणी सामान्य व्यापार करतात आणि एका बेटावरून दुसऱ्या बेटावर जात नाहीत. अशाप्रकारे कुला रिंग या सर्वांना परस्परसंबंधाच्या व्यवस्थेमध्ये शेजारी असलेल्या बेटांना अशा औपचारिक मालवस्तुद्वारे जोडते.

कुल्य उपक्रम त्यांच्या जीवनातील सर्व बाबींमध्ये कलांचे आकलन घडवतात. भेट, मेजवानी समारंभ कला प्रदर्शन धर्मिक क्रियाकलाप, नातेवाईक समूह आणि व्यक्तींची स्थिती, व्यापाराच्या संधी इत्यादी ते काय करते यासंबंधीची तपासणी, संबंधित संस्कृतीतील बौद्धिक संबंधांशी संबंधित असलेल्या त्याच्या संपूर्ण अर्थ आणि साधन सामग्रीची तपासणी करणे हे कार्य कुलामधे होत असते.

४.२.२.४ टीकात्मक परीक्षण :

मेलिनोवस्कीच्या दृष्टिकोनावर असंख्य कारणावरून टीका झाली आहे त्याच्या सिद्धांताला असंख्य सिद्धांत मानले जाते. ज्यात सर्व प्रकारच्या वागणुकीना उपयुक्ततेच्या सोप्या कल्पनांमध्ये कमी केले जाते. तरीही त्यांनी संस्कृतीचे अनुकूलित महत्त्व सांगितल्यामुळे मेलिनोवस्कीचा दृष्टिकोन खूप प्रभावी ठरला आहे. मेलिनोवस्की यांचे सर्वात चिरस्थायी योगदान म्हणजे त्यांनी मानवशास्त्रातील संशोधनाच्या व्यस्त रणनीतीद्वारे इतर संस्कृती विषयीचे व्यक्तिनिष्ठ अनुभव समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

४.२.३ ए.आर. रेडक्लिफ ब्राऊन (१८८१-१९५५):

रेडक्लिफ ब्राऊन हा ब्रिटीश सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञ होता. त्यांनी हॅडन आणि रिहर्स यांच्या अंतर्गत केंब्रिज येथे मानववंशशास्त्राचा अभ्यास केला. डरखीमच्या कार्याचा त्यांच्यावर खूप प्रभाव होता. अंदामान बेट आणि ऑट्रेलियामध्ये त्यांनी क्षेत्रकार्य केले असे असले तरी क्षेत्र कार्य पद्धतीद्वारे अभ्यास करण्यापेक्षा वेगवेगळ्या संस्कृतींचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यामध्ये त्यांना अधिक रस होता. डरखीमच्या कार्यामधून आपली संकल्पना साधून त्यांनी समाजाचा समतोल राखण्यासाठी सांस्कृतिक व्यवस्था कशा प्रकारे कार्य करतात हे दर्शविण्याचा प्रयत्न केला अंदामान आयलॅंडर्स (१९२२) हे त्याचे पुस्तक आहे, याद्वारे फ्रेच तुलनात्मक समाजाशास्त्र ब्रिटिश मानववंशशास्त्राचा मार्ग ठरला. ब्राऊनने बऱ्याच शैक्षणिक पदांवर आपला ताबा मिळविला आणि त्यामध्ये युनिव्हर्सिटी ऑफ केप टाऊन, सिडनी, शिकागो ऑक्सफर्ड, केरो आणि दक्षिण आफ्रिका यांचा समावेश आहे.

४.२.३.१ रचना आणि प्रकार्ये:

१९१४ सालापासून ब्राऊनने सामाजिक संरचनेची संकल्पना वापरली. संरचनेच्या कल्पनेमुळे त्यांना त्यांच्या तुलनात्मक दृष्टीकोन तयार करणे शक्य झाले. हे त्यांचे तुलनात्मक घटक होते. त्यांच्या मते संरचना ही व्यक्तीमधील परस्पर संबंधांनी तयार होते आणि स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असलेल्या व्यक्ती स्वतंत्रपणे त्यांच्या भूमिका बजावत असतात, त्याप्रमाणे नायक, नायिका आणि खलनायक हे भूमिका न घेणाऱ्या कलाकारांची पर्वा न करता नाटकामधील संबंधांचे संच निश्चित करतात.

सुरुवातीच्या काळात त्यांनी संस्कृती हा शब्द वापरला असला तरी त्यांच्या नंतरच्या कारकीर्दीत त्यांनी ही संकल्पना नाकारली. त्यांचा असा विश्वास होता की संस्कृती ही एक अमूर्त संकल्पना आहे एखाद्या समाजातील मूल्ये आणि निकष निरीक्षली जाऊ शकत नाहीत. म्हणून संस्कृतीचे शास्त्र अशक्य होते. समाजातील व्यक्तींना संघटित करणारी सामाजिक रचना आणि तत्त्वे यांचा अभ्यास करण्यास त्यांनी प्राधान्य दिले आणि सामाजिक भूमिका व संरचनेत सर्वच आंतरिक संबंधांचा समावेश असतो.

रॅडक्लिफ ब्राऊन यांनी सामाजिक संरचना अनुभवानुसार ज्ञात आणि प्रत्यक्ष मानली त्यांनी वैचारिक चर्चा चिकित्सक बनवण्यासाठी सामाजिक रचना हा शब्द वेगळ्या प्रकारे वापरला. बऱ्याच लोकांसाठी सामाजिक रचनेचा वास्तवाशी काही संबंध नाही. परंतु ब्राऊन सामाजिक रचनेला वास्तविकता मानत असे. उदा. विशिष्ट संरचनेची ओळख पटवण्यासाठी त्यांनी समुद्रकाठच्या एक विशिष्ट समुद्री कवच उचलले त्याला समान प्रजातीचे इतर कवच सापडतील ज्यास समान रचना असेल जेणे करून असे म्हटले जाऊ शकते की प्रजातीचे संरचना हे वैशिष्ट्य आहे.

अशा प्रकारे, या सामाजिक संरचनांची तत्त्वे समजून घेण्यासाठी वेगवेगळ्या समाजांच्या संरचनांची तुलना करण्यासाठी काही सामाजिक संरचनांमधून विलक्षण प्रेम, विनोदी नाते, चुलत भाऊ अथवा बहीण यांना पाहू शकतो.

४.२.३.२ सेंद्रिय साधन्य आणि प्रकार्यवाद:

अपरिहार्यपणे, रेडक्लिफ ब्राऊन च्या सामाजिक संरचनेचे स्पष्टीकरण हे कार्य विचारात घेते. त्यांचा असा विश्वास होता की संस्कृतीचे कार्य हे समाजामध्ये समतोल राखणे व याशिवाय वैयक्तिक गरजा पूर्ण करून समाधान प्राप्त करणे हे आहे.. त्यांचा सिद्धांत सेंद्रिय सादृश्यावर आधारित होता, संरचनांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या क्रियांचा ते संदर्भ देतात. आणि संरचनेचे सातत्य साजिक जीवनाच्या प्रक्रियेवर आधारित आहे समुदायाच्या सामाजिक जीवनाची व्याख्या सामाजिक संरचनेचे कार्य म्हणून केली जाते गुन्हेगारी किंवा दफनविधीचे कार्य हे संपूर्णपणे सामाजिक जीवनाची एक भूमिका बजावली जाणारे एक कार्य असते आणि म्हणूनच संरचनेचे सातत्य टिकवून ठेवण्यात ते योगदान देते.

या दृष्टीकोनाचा अर्थ असा आहे की सामाजिक व्यवस्थेत एक प्रकारचे ऐक्य आहे ज्याला प्रकार्यात्मक एकता म्हणून संबोधले जाऊ शकते. आपण यास अशा स्थितीत परिभाषित करून शकतो त्यात व्यवस्थेमधील सर्व घटकांमध्ये कार्य करताना एकत्रितपणे पुरेसे सामंजस्य किंवा अंतर्गत सुसंगतता असते त्याद्वे कोणताही संघर्ष असत नाही.

पश्चिम ऑस्ट्रेलियातील आदिवासींची उदाहणे देऊन रॅडक्लिफ ब्राऊनने सामाजिक संरचनेची संकल्पना मांडली. त्यांनी हे सांगितले की आदिवासी समुदाय हे अनेक प्रांतांमध्ये विभागले गेले आहेत. आणि पुरुष हे एका विशिष्ट प्रदेशाशी जोडले गेले आहेत एक असे म्हणू शकते की हे सामाजिक रचनेत महत्त्वाचे मुलभूत एकक होते. ऑस्ट्रेलियन आदिवासींमध्ये वर्गाला लॉर्ड म्हणून ओळखले जाते. लॉर्डची अंतर्गत रचना ही अशी आहे की प्रत्येकजण आपल्या पत्नीसह आणि त्यांच्या लहान मुलांसह बनलेल्या परिवारांमध्ये विभागलेला होता. लॉर्डचे अस्तित्व सतत टिकून असते कारण जुन्या लोकांच्या मृत्यूनंतर नवीन जन्म झालेल्या बालकांचा लॉर्डमध्ये प्रवेश होतो.

अशाप्रकारे, सामाजिक संरचनेच्या अस्तित्वासाठी सामाजिक गटाचे सातत्य टिकून राहणे हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे आणि संरचनेचे हे सातत्य सामाजिक जीवनाच्या प्रक्रियेद्वारे राखले जाते.

४.२.३.३ विनोदी संबंध आणि प्रकार्यवाद:

रॅडक्लिफ ब्राऊनचे ध्येय म्हणजे विनोदी संबंधांचे शास्त्रीय आकलन करणे डर्खाइम आणि स्पेंसरच्या पाठोपाठ ब्राऊनचे मुख्य उद्दिष्ट हे सामाजिक सुव्यवस्थारखणे होते. त्यांनी अनेक संस्थांनी मिळून बनलेला समाज समजून घेतला. जो त्यांच्या कार्याच्या दृष्टीने समजू शकतो. (कार्यक्षमता) त्याचे कार्य ही सामाजिक सुव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी केलेली भूमिका होती.

रॅडक्लिफ ब्राऊन यांना लग्नाच्या संबंधांच्या मुळाशी एक गंभीर विरोधाभास दिसून येतो. नवरा आपल्या पत्नीच्या कुटुंबाचा भाग नसला तरी तो त्यांच्यापासून पूर्णपणे वेगळा नसतो. एखादी पत्नी तिच्या पतीच्या कुटुंबातील एक भाग बनू शकत नाही आणि तिचा व तिच्या कुटुंबातील लोकांचा तिचा आणि मुलांमध्ये रस आहे. हा विरोधाभास दोन कुटुंबांमधील संघर्षासाठी पूर्वस्थिती तयार करतो. समाजाला सहजतेने कार्य करता यावे यासाठी हा संघर्ष सोडविण्यासाठी एक संस्था असणे आवश्यक आहे.

समूहात जे सत्य आहे ते गटांमध्ये सत्य आहे. ज्याप्रमाणे पती आणि पत्नीच्या कुटुंबातील संभाव्य संघर्ष सोडविला जाऊ शकतो, सेच जमाती आणि कुळातील संघर्ष देखील सोडवला जाणे शक्य आहे आणि तो विनोद पद्धतीने सोडविला जाऊ शकतो.

यांचे सामाजिक कार्य स्पष्ट आहे. सामाजिक परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोहोचवली जाते याचा परिणाम सामाजिक वर्तनाची एक निश्चित आणि स्थिर व्यवस्था निर्माण करण्यास मदत होते. म्हणून ब्राऊन असा तर्क करतो की नातेसंबंधात विशिष्ट स्थितीत असलेल्या लोकांमधील संरचनात्मक संबंधामुळे हितसंबंधाविषयी संघर्ष होतो. अशा संघर्षामुळे समाजाच्या स्थिरतेस धोका निर्माण होऊ शकतो. तथापि, अशा प्रकारच्या लोकांमध्ये विविधपूर्ण विनोदाद्वारे ही समस्या सोडविली जाते जेव्हा संघर्ष स्थिरतेस धोका दर्शवितो. तेव्हा विरोधकांमध्ये मध्यस्थी करण्यासाठी आणि सामाजिक ऐक्य टिकवण्यासाठी सामाजिक संस्था विकसित केली जाते.

४.२.३.४ विलक्षण माता (एक्झोगॅमस मॉयेतीज):

ही एक नातदारी आहे ज्यामध्ये लोकसंख्या दोन सामाजिक विभागांमध्ये विभागली गेली जाते रॅडक्लिफ ब्राऊनने असा युक्तिवाद केला की अनुमानात्मक इतिहास किंवा प्रसरण हे समाधाननकारक स्पष्टीकरण देत नाही आणि म्हणून ब्राऊन संरचनेच्या तुलनेकडे वळले. त्यांनी ऑस्ट्रेलियातल्या काही एकाकांची तपासणी केली आणि बऱ्याच विलायती विलाप, काही पॅट्रिनेनल, इतर पक्षांचे नाव असलेल्या मेट्रिलियनची प्रकरणे आढळली पुढे असे आढळून आले की अनेक संघटना देखील पक्षांच्या नावावर आहेत.

रॅडक्लिफ ब्राऊनने मुळ विचारांची अंतर्दृष्टी मिळवण्यासाठी गरुड, कावळा इतर असभ्य गोष्टींच्या कथांचे विश्लेषण केले. प्राण्यांच्या प्रजातींमधील समानता आणि फरकांचे भाषांतर मैत्री आणि संघर्ष, एकता आणि विरोधाच्या दृष्टीने केले जाते. दुसऱ्या शब्दांत, मानवी जीवनासारख्या

सामाजिक संबंधाच्या बाबतीत प्राणी जीवनाचे जग दर्शविले जाते. गरूड बाज आणि कावळ्यांची चोरी विरोधाची इतर उदाहरणे म्हणजे ब्लॅक कोकाटू विरुद्ध बान्नाम तर कोकाटू, विरुद्ध जंगली कोकटू (कॅलिफोर्नियामध्ये) अपस्ट्रीम विरुद्ध डाऊनस्ट्रीम आणि इतर ते सर्व एक्सोगॅमस मोयेजीत शी संबंधित आहेत म्हणून बाऊन यांनी असा निष्कर्ष काढला की ऑस्ट्रेलिया, मेलेनेशिया किंवा अमेरिकेत जे काही आहे, तेथे अशा विरोधाभासी विवाहस्य समाजांची सामाजिक रचना आहे.

४.२.३.५ अंदाजित बेटावरील कर्मकांड :

रेडक्लिफ ब्राऊनने टोटॅमिझम आणि पूर्वजांच्या उपासनेची व्याख्या मृत पूर्वज किंवा पूर्वजांची किंवा कुळांची उपासना म्हणून केली. भोजन आणि पेय पूर्वजांना अर्पण केले जाते, जे सहसा एखाद्या पूर्वजांसोबत जेवण सामायिक केल्याची कल्पना असते. पूर्वजांच्या उपासनेचे अनुष्ठान उपासक आणि पूर्वज यांच्याच अवलंबून राहण्याची भावना देखील प्रतिबिंबित करते. जो त्याला मुले देईल त्याचे कल्याण करेल, आशीर्वाद आणि आजारपण देईल. व्यक्तीसाठी त्यांची प्राथमिक कर्तव्ये ही त्याच्या वंशासंबंधित असतात. यामध्ये आता केवळ जिवंत सदस्यांची कर्तव्ये आहेत. परंतु ज्यांचा मृत्यू झाला आहे आणि जे अद्याप जन्मलेले नाहीत त्यांच्या कर्तव्याचा देखील समावेश आहे. या कर्तव्याची अंमलबजावणी करता तो वंशज, भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्यकाळ यांच्या जटिल व्यवस्थेद्वारे नियंत्रित आणि प्रेरित असतो संस्कारांचे सामाजिक कार्य स्पष्ट होते की सामाजिक ऐक्य अवलंबून असलेल्या भावनांना पुष्टीकरण, नुतनीकरण आणि बळकटी दिली जाते. त्यांनी धर्माच्या सामाजिक कार्याबद्दल एक व्यापक सैद्धांतिक विधान देखील केले. म्हणजेच ब्राऊन यांनी सामाजिक सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आणि त्याचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांचे योगदान दिले.

रेडक्लिफ ब्राऊनच्या सामाजिक संरचनेचे आणि कार्याचे विश्लेषण मानवी जीवनातील संस्था आणि अशा प्रकारच्या इतर संस्था समाजाचे संरक्षण आणि पुनरुत्पादनामध्ये ज्या भूमिका निभावतात त्या भूमिकेसाठी मानववशास्त्रीय परिक्षणाला पुनर्निर्देशित करतेय

४.३ मेलिनोवस्की आणि रेडक्लिफ ब्राऊन यांच्यातील तुलना

मेलिनोवस्की यांनी वैयक्तिक गरजेवर भर दिला तर रेडक्लिफ ब्राऊन यांनी सामाजिक एकत्रिकरण आणि एकीकरणासाठी विशेषतः त्याची गरज या सामाजिक रचनेच्या संदर्भात घटना स्पष्ट केली. मेलिनोवस्की यांच्यासाठी संस्कृती हे एक साधन होते ज्याद्वारे मानवी गरज भागविली जात असे. ब्राऊन हे वैयक्तिक कार्य करण्याऐवजी सामाजिक कार्यावर अधिक भर देतात.

मेलिनोवस्की यांची अध्ययनपद्धती विस्तृत क्षेत्र कार्यावर आधारित होती तर रेडक्लिफ ब्राऊन यांचा विविध संस्कृती आणि समाजाच्या तुलनात्मक अभ्यासावर विश्वास होता.

मेलिनोवस्की आणि रेडक्लिफ ब्राऊन या दोघांच्या सुरवातीच्या लेखनामध्ये बरेच साम्य होते कारण ते दोघेही डरखीमच्या प्रभावाखाली होते. परंतु नंतर मेलिनोवस्की डरखीमच्या प्रभावापासून दूर झाले तर रेडक्लिफ ब्राऊन दुर्खिमियन परंपरेला एकनिष्ठ राहिले.

४.४ सारांश

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानववंशशास्त्रात ऐतिहासिक विशिष्टता हा प्रबळ कल असलेला दृष्टिकोन होता. ऐतिहासिक तज्ञांचे एक यश म्हणजे मानववंशशास्त्रातून वंशवाद वगळणअयात त्यांना यश आले. एकोणिसाव्या शतकातील उत्क्रांतिवाद्यांनी संस्कृतीत श्रेष्ठ आणि निकृष्ट श्रेणीमध्ये वर्गीकरण करून सांस्कृतिक समानता आणि फरक स्पष्ट केला. ऐतिहासिक तज्ञांनी हे दर्शविले की ही धारणा अपुऱ्या पुराव्यावर आधारित आहे आणि असा दावा केला आहे की संशोधकांच्या मुल्याच्या निर्णयाद्वारे समूहांना किंवा संस्कृती ना स्थान दिले जाऊ शकत नाही. संस्कृतीचे अचूक वर्णन तयार करण्यासाठी दीर्घकालीन, गहन क्षेत्र कार्याची आवश्यकता दर्शविण्यास ऐतिहासिक तज्ज्ञ देखील जबाबदार होते. ते करण्याचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे ज्या समूहाचा अभ्यास केला जाणार आहे त्याची भाषा शिकणे होय. बोआस यांनी सांस्कृतीक भिन्नतेची उघडपणे प्रचंड जटिलता यावर जोर दिला आणि कदाचित या जटिलतेमुळेच सार्वत्रिक कायदे तयार करणे हे अकालीच आहे. असा त्यांना विश्वास होता. त्यांना वाटले की ज्या समाजात ते दिसू लागले त्या संदर्भात एकच सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला पाहिजे १८९६ मध्ये बोआस यांनी मानववंशशास्त्रातील तुलनात्मक अभ्यासपद्धतीची मर्यादा या विषयावर एक लेख प्रकाशित केला त्यात त्यांनी असे सांगितले आहे की मानववंशशास्त्रज्ञांनी अपुऱ्या माहितीच्या आधारे सिद्धांत विकसित करण्यात कमी वेळ घालवला पाहिजे. त्याऐवजी त्यांनी संस्कृती अदृश्य होण्यापूर्वी (शक्य तितक्या लवकर) शक्य तितके तथ्य संकलित करण्यासाठी त्यांची शक्ती समर्पित केली पाहिजे (परदेशी संस्थांशी संपर्क साधल्यानंतर) त्यांनी असे छामपणे सांगितले की वैध्य अर्थ लावणे शक्य आहे आणि केवळ तथ्य गोळा केल्यावरच सिद्धांत प्रस्थापित होतात. बोआस यांना अशी अपेक्षा होती की, जर प्रचंड प्रमाणात तथ्य गोळा केली तर सांस्कृतिक भिन्नतेचे नियमन करणारे कायदे स्वतः माहितीच्या मासिकातून तयार होतील त्यांनी ज्या पद्धतीने हे सांगितले आहे त्यानुसार विज्ञानाचे सार म्हणजे सर्व अपेक्षांवर अविश्वास ठेवणे आणि केवळ तथ्यावर अवलंबून असणे. परंतु, अत्यंत परिश्रमपूर्वक निरीक्षकाद्वारे नोंदवली गेलेली तथ्ये त्या व्यक्तीला महत्त्वाचे काय वाटते हे प्रतिबिंबित करतात. काही प्राथमिक सिद्धांतांशिवाय, काय अपेक्षित करावे या विषयी कल्पना न करता माहिती गोळा करणे निरर्थक आहे. कारण सर्वात महत्त्वाच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते तर असंबद्ध गोष्टी नोंदवल्या जाऊ शकतात. बोआस यांचे पूर्वीच्या “आर्मचेअर सिद्धांतावर टीका” करणे योग्य होते, परंतु असंख्य स्थानिक लतपशीलांसह असलेल्या त्यांच्या चर्चेमुळे असा विश्वास वाढला आहे की मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते संस्कृतीतले प्रमुख बदल स्पष्ट करणे शक्य आहे.

प्रकार्यवाद

युरोपमध्ये, उत्क्रांतीविरोधी प्रतिक्रिया अमेरिकेप्रमाणे नाट्यमय नव्हती, परंतु १९३० च्या दशकात प्रसरणावादी आणि प्रकार्यवादी म्हणून ओळखले जाणारे विचारवंत यांच्यात स्पष्ट विभागणी उद्भवली सामाजिक विज्ञानातील प्रकार्यात्मक सांस्कृतिक व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी संस्कृतीचा किंवा सामाजिक जीवनाचा काही भागांचा (कार्य) पैलू शोधतो.

दोन ब्रिटीश मानववंशशास्त्रज्ञ ब्रोनिसलो मेलिनोवस्की १८८४-१९४२ आणि आर्थर रेजिनार्ल्ड रॅडक्लिफ ब्राऊन (१८९-१९५५) यांच्या संयुक्त विद्यमाने कार्यक्षमतेच्या दोन भिन्न वैचारिक पंथ निर्माण झाले. मेलिनोवस्की यांच्या कार्यक्षमतेची आवृत्ती अशी गृहीत धरते की सर्व

संस्कृतिक वैशिष्ट्ये समाजातील व्यक्तीच्या गरजा भागवतात. म्हणजेच ते गटाच्या सदस्यांची काही मूलभूत किंवा व्युत्पन्न गरज पूर्ण करतात. मूलभूत गरजांमध्ये पोषण, पुनरुत्पादन, शारीरिक आराम, सुरक्षा, विश्रांती, हालचाली आणि वाढ यांचा समावेश आहे. संस्कृतीचे काही पैलू या मूलभूत गरजा भागवतात आणि व्युत्पन्न केलेल्या गरजा पूर्ण करतात ज्याचे समाधान देखील केले पाहिजे.

उदाहरणार्थ, अन्नाची मूलभूत गरज भागविणारी संस्कृतीची वैशिष्ट्ये खाद्य संग्रह किंवा उत्पादनामध्ये सहकार्याची आवश्यकता वाढवतात. समाज यांमधून राजकीय संघटना आणि सामाजिक नियंत्रणाचे प्रकार विकसित करतील व ज्या आवश्यक सहकार्याची हमी देतील. मेलिनोवस्की यांनी धर्म आणि जादू यासारख्या गोष्टी कशा स्पष्ट केल्या. त्यांनी असे सुचवले की, मानवांनी नेहमीच निश्चित प्रमाणात आणि अनिश्चिततेने जीवन जगले असल्याने त्यांना स्थिरता आणि सातत्य आवश्यक असते. धर्म आणि जादू कार्य करीत आहेत. ज्या ज्या गरजा पूर्ण करतात. मेलिनोवस्कीच्या विपरीत, रॅडक्लिफ-ब्राऊन यांच्या दृष्टिकोनाचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. विवाहाद्वारे संबंधित लोकांमध्ये वाढणाऱ्या तणावाचा सामना करण्यासाठी वेगवेगळ्या संस्था कसे कार्य करतात. हे स्पष्ट करण्यासाठी, रॅडक्लिफ ब्राऊन यांनी असे सुचवले की सामाजिक संस्थांनी दोन गोष्टींपैकी एक गोष्टी केली आहे ते कदाचित अशा लोकांशी समोरासमोर संवाद साधण्यास मनाई करतात असे कठोर नियम विकसित करू शकतात (असे नावाजो देखील करतात उदाहरणार्थ, एखाद्या माणसाला त्याच्या सासूपासून दूर ठेवणे आवश्यक असते.) ते सासरच्या लोकांमध्ये परस्पर अनादर छेडछाड करण्यास देखील परवानगी देऊ शकतात. रॅडक्लिफ ब्राऊनने असे सुचवले की वेगवेगळ्या पिढ्यांच्या सासरच्या लोकांमधील दुर्लक्ष होण्याची शक्यता आहे, तर त्याच पिढीतील सासरच्या लोकांमध्ये अनादर व छेडछाड होण्याची शक्यता आहे. टाळणे आणि छेडछाडलकरणे या दोन्ही गोष्टी म्हणजे वास्तविक संघर्ष टाळण्यासाठी आणि सामाजिक संरचना टिकवून ठेवण्यात मदत करणारे आहेत. (अमेरिकन सासू विनोदांमुळे तणावमुक्ती देखील होऊ शकते.) मेलिनोवस्कीच्या कार्यक्षमतेवर मोठा आक्षेप असा आहे की तो सहजपणे सांस्कृतिक भिन्नतेसाठी जबाबदारी नाही अन्नाची गरज यासारख्या त्याने ओळखलेल्या बहुतेक गरजा सार्वत्रिक आहेत. जगण्यासाठी सर्व समाजांनी त्यांच्याशी सामना केला पाहिजे. तथापि, जरी सर्व संस्था अन्नधान्यामध्ये व्यस्त राहतात हे कार्यकारिणी दृष्टीकोन आपल्याला सांगू शकत नाही. दुसऱ्या शब्दात कार्यपद्धती स्पष्टीकरण देत नाही की काही विशिष्ट सांस्कृतिक नमुन्यांची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी का उद्भवतात जी अनेक वैकल्पिक शक्यतांद्वारे अगदी सहजपणे पूर्ण केली जाऊ शकते.

४.५ टीकात्मक मूल्यमापन

संरचनात्मक प्रकार्यवाद दृष्टिकोनाची एक मोठी समस्या अशी आहे की विशिष्ट प्रथा प्रत्यक्षात सामाजिक व्यवस्थेच्या देखभालीसाठी हातभार लावण्याच्या अर्थाने कार्यशील आहेत की नाही हे निश्चित करणे कठीण आहे जीवशास्त्रात एखाद्या प्राण्याचे आरोग्य किंवा जीवनासाठी अवयवदान केलेल्या योगदानाचे मूल्यांकन काढून टाकले जाऊ शकते. परंतु या समुदायाच्या देखभालीसाठी हे गुणधर्म खरोखरच योगदान देत आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी आपण एखाद्या समाजातून सांस्कृतिक वैशिष्ट्य कमी करू शकत नाही हे समजण्यासारखे आहे की समाजातील काही प्रथा तटस्थ किंवा त्या देखरेखीसाठी हानिकारक असू शकतात. शिवाय, आपण असे मानू शकत

नाही की समाजातील सर्व रीतिरिवाज केवळ त्या कारणास्तव कार्यरत आहेत कारण सध्या समाज कार्यरत आहे. जरी एखादी विशिष्ट प्रथा कार्यन्वित आहे की नाही हे आपण आकलन करण्यास सक्षम या प्रश्नावर ही सैद्धांतिक अभिमुखता अयशस्वी छरली दिलेल्या समस्येचे फक्त एकच समाधान असणे आवश्यक नाही अनेक संभाव्य उपायांपैकी एक का निवडले गेले हे आपण अद्याप स्पष्ट केले पाहिजे.

४.६ संदर्भ ग्रंथ आणि पुस्तके (References and Bibliography)

- Darnell, Regna. "Historical Particularism." In *Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia*, Vol. 1, edited by R. Jon McGee and Richard L. Warms, 397-401. Thousand Oaks, CA: SAGE Reference, 2013.
- Francisconi, Michael J. "Theoretical Anthropology." In *21st Century Anthropology: A Reference Handbook*, Vol. 1, edited by H. James Birx, 442-452. Thousand Oaks, CA: SAGE Reference, 2010.
- Frey, Rodney. "Historical-Particularism-as exemplified by Franz Boas (1858-1942)." University of Idaho. Accessed February 27, 2015. <http://www.webpages.uidaho.edu/~rfrey/220histpart.htm>.
- Graber, Robert Bates. "Social Evolution." In *21st Century Anthropology: A Reference Handbook*, Vol. 1, edited by H. James Birx, 576-585. Thousand Oaks, CA: SAGE Reference, 2010.
- Goldschmidt, Walter. 1966. *Comparative Functionalism in Anthropological Theory*. Berkeley: University of California Press.
- Jarvie, I. C. 1973. *Functionalism*. Minneapolis: Burgess Publishing Company.
- Langness, L.L. 1987. *The Study of Culture-Revised Edition*. Novato, California: Chandler & Sharp Publishers, Inc.
- Lesser, Alexander. 1985. *Functionalism in Social Anthropology. In History, Evolution, and the Concept of Culture, Selected Papers by Alexander Lesser* (ed) Sidney W. Mintz. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw. 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. New York: E.P. Dutton & Co.
- Malinowski, Bronislaw. 1926. *Myth in Primitive Psychology*. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Malinowski, Bronislaw. 1926. *Crime and Custom in Savage Society*. New York: Harcourt, Brace & Company, Inc.
- Malinowski, Bronislaw. 1929. *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia; An Ethnographic Account of Courtship, Marriage and Family Life Among the Natives of Trobriand Islands, British New Guinea*. New York: Halcyon House.

- Malinowski, Bronislaw. 1939. "Review of Six Essays on Culture by Albert Blumenthal." *American Sociological Review*, Vol. 4, pp. 588-592.
- Malinowski, Bronislaw. 1944. *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Malinowski, Bronislaw. 1944. *Freedom and Civilization*. New York: Roy Publishers.
- Malinowski, Bronislaw. 1954. *Magic, Science and Religion, and Other Essays*. Garden City, N.Y.:Doubleday.
- Malinowski, Bronislaw. 2001. *Sex and Repression in Savage Society*. New York: Routledge.
- Radcliffe-Brown, A.R. 1933. *The Andamen Islanders*. Cambridge:Cambridge University Press.
- Radcliffe-Brown, A.R. and Daryll Forde, eds. 1950. *African Systems of Kinship and Marriage*. London: Oxford University Press.
- Radcliffe-Brown, A.R. 1952. *Structure and Function in Primitive Society: Essays and Addresses*. London: Cohen and West.
- Radcliffe-Brown, A.R. 1958. *Method in Social Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Turner, Jonathan. "Spencer, Herbert." In *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 8, edited by William A. Darity, 57-59. Detroit: Macmillan Reference USA, 2008.
- Young, Michael W. 1991. Bronislaw Malinowski. In *International Dictionary of Anthropologists*.
- Lewis Henry Morgan: <https://rochester.edu/College/ANT/morgan/bio.html>
- <http://anthrotheory.pbworks.com/w/page/29518607/Boasian%20Anthropology%3A%20>
- [Historical%20Particularism%20and%20Cultural%20Relativism](https://anthropology.ua.edu/theory/functionalism)
- <https://www.britannica.com/science/particularism-anthropology>
<https://study.com/academy/lesson/cultural-particularism-definition-examples.html> <https://anthropology.ua.edu/theory/functionalism>

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व, संस्कृती इतिहास

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ परिचय

५.२.१ पद्धती

५.२.२ विद्वान/विद्याव्यासंगी

५.२.३ रुथ बेनेडिक्ट

५.२.४ मार्गरेट मीड

५.३ संस्कृतीचा इतिहास

५.३.१ संस्कृती समजून घेणे

५.३.२ इतिहास समजून घेणे

५.३.३ भौतिक आणि अभौतिक संस्कृती आणि इतिहास

५.४ सारांश

५.० उद्दिष्टे

- संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व याबद्दल पायभूत बाबी समजण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व संदर्भातील मुख्य विचारवंतांबद्दल जाणून घेणे.
- संस्कृतीचा इतिहास, संकल्पना आणि समाजासाठी त्याचे महत्त्व जाणून घेणे.

५.१ परिचय

सदर अध्ययन घटक दोन विषयांवविषयी चर्चा करतो. पहिला संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व, मानववंशशास्त्रही एका महत्त्वाची शाळा/परंपरा आहे दुसरा विषय संस्कृती इतिहास नावाची संकल्पना आहे. आता आपण प्रथम घटक लक्षात घेऊ.

५.२ संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व हे मानसशास्त्रीय मानववंशशास्त्राचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहेत. १९३०च्या दशकात या अभ्यासक्षेत्राचा अमेरिकेत उदय झाला. अध्ययनाचे हे आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र आहे.

५.२.१ पद्धती:

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व अभ्यास पद्धती मानववंशाच्या क्षेत्रात मानसशास्त्राच्या पद्धती लागू करतात. सखोल मुलाखती, भूमिकापालन, विस्तृतचरित्रे, कौटुंबिक भूमिकेचा अभ्यास आणि स्वप्न स्पष्टीकरण या अभ्यासपद्धतींचा वापर होतो. पानवजाती अध्ययन, सहभागीनिरीक्षण, दीर्घ कालावधीचा क्षेत्र अभ्यास अशा अनेक पद्धतीद्वारा संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास अनिक विद्वानांद्वारा केला गेला.

५.२.२ विद्वान/विद्याव्यासंगी:

संस्कृती व्यक्तिमत्त्व अभ्यासामध्ये प्रामुख्याने फ्रांझ बोअस आणि क्रोएबर या दोन विद्वानांच्या विद्यार्थ्यांचे वर्चस्व होते. या विचारधारेचे प्रणेते रुथ बेनेडिक्ट, मार्गरेट मीड, कोराडो बोईस, एडवर्ड सपीर होते. सिगमंड फ्रायडसारखे इतर विद्वान आहेत ज्यांनी मानववंशशास्त्रीय संकल्पना आणि मानसशास्त्रांचे विलीनीकरण कार्य देखील केले आहे. उदाहरणार्थ टोटम आणि टॅबू तथापि, अनेक मानववंशशास्त्रज्ञांना त्यांच्या स्वतःच्या अध्ययन क्षेत्रातदेखील फ्रायड यांच्या विचारांची चाचणी करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांनी ते विचार नाकारले. या अध्ययन घटकात मार्गरेट मीड आणि रुथ बेनेडिक्ट या दोन महत्त्वपूर्ण विद्वानांवर आपण लक्ष केंद्रित करणार आहोत.

५.२.३ रुथ बेनेडिक्ट:

संस्कृतीचे नमुने/प्रतिमाने (संस्कृतिचे वर्तनबंध):

रुथ बेनेडिक्ट यांचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे पॅटर्न ऑफ कल्चर (संस्कृतीचे वर्तनबंध) या पुस्तकात त्या असा युक्तिवाद करतात की प्रत्येक संस्कृती एका वैश्विक कालावधीच्या तुकड्यांमधून निवडते. ज्या काच वेळी एकत्र बसतात आणि एक विशिष्ट पात्र तयार करतात. ऑपोलोनीयन पुएब्लो इंडियन, पॅरोनोइक, डोबू आयलॅंडर आणि मेगालोमॅनियाक क्वाकिउटल तिच्या स्वतःच्या सोसायटीने चौथा चारित्र्य तयार केला. ज्याचा तीव्र लोभ आणि अहंकार यांच्यावर कोठोर टीका करण्याचा विषय आहे आणि ज्या वक्तीमध्ये हे अभाव आहेत अशा व्यक्तीची असहिष्णुता आहे. पुस्तकाच्या शेवटच्या भागात त्यांनी 'विकृती' च्या सापेक्षतेचे अनुरूप विश्लेषण आणि अनुरूपतेवर कठोर मागणी लादण्याच्या माध्यमातून विचलनाच्या निर्मितीचे विश्लेषण दिले आहे.

क्रायसॅन्थेमम आणि तलवार (The Chrysanthemum and the Sword):

हे पुस्तक उत्तम लेखन आणि मन वळविणारे असून राष्ट्रीय चरित्र अभ्यासाचे एक प्रतिमान आहे. बेनेडिक्टसाठी जपानने 'उच्च तालमेल' समाजाचे उदाहरण ठेवले. ज्या समाजात संस्था सुसंगतपणे एकत्रित होतात आणि व्यक्तिमत्त्व संस्कृतीशी जुळते. बेनेडिक्ट त्या पद्धतीचे संकेत देतात. ज्याद्वारे 'अखंडता' येते. वागणुकीचे तपशील वर्तनबंधाचा दबाव, अपत्य संगोपन पद्धती यातून सामाजिक संस्थांमध्ये व्यक्तीचे सामाजिक समाकलन होते. बेनेडिक्ट यांनी त्यांचे मानवजाती पद्धतीशास्त्रीय महत्त्वाचे तत्त्व राखले आहे या प्रकरणात जपान आणि अमेरिकेच्या विवादस्पद संस्कृतीचा प्रकाशमय संबंधात आणता येईल हि तफावत स्पष्टीकरणात्मक होते. एक संस्कृती लाजेने चालते आणि दुसरी अपराधीपणे, अमेरिकेला शत्रू समजून घेण्यासाठी लिहले गेलेले पुस्तक संस्कृतींच्या भावनात्मक विभागाना ओलांडून विद्याशाखीय अनुमाना पलीकडे तुलनात्मक दृष्टीकोन स्थापित करते.

बेनडिक्ट आणि संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व अभ्यासाचे इतर समर्थकांनी मानववंशशास्त्रज्ञांचे लक्ष सांकेतिक अर्थ आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे भावनिक महत्त्व यावर निर्देशित करतात. जे आतापर्यंत प्रामुख्याने कार्यात्मक विश्लेषणाद्वारे मानले गेले होते, त्याच वेळी, त्यांनी मानसशास्त्रज्ञांना समज प्रेरणा आणि शिकण्याच्या सर्व प्रक्रियांमध्ये अपरिहार्य सांस्कृतिक घटकाचे अस्तित्व ओळखण्यास प्रवृत्त केले.

५.२.४ मार्गरेट मीड:

मीड या बालपण, पौगंडावस्था आणि लिंग यासारख्या विषयांवरील क्षेत्र अभ्यासाच्या अग्रणी आहेत. सोबतच संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व अभ्यासाच्या स्थापक आहेत. मीड या ओशिनियाच्या निरक्षर लोकांवर, मानसशास्त्र, संस्कृती, लैंगिक वर्तनाची सांस्कृतिक अट, नैसर्गिक चारित्र्य, सांस्कृतिक बदल यावर तिच्या अभ्यासासाठी प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी केवळ माहिलांचे हक्क, बाल संगोपन, लैंगिकता नैतिकता, आण्विक प्रसार, वंश संबंध, मादक पदार्थांचे गैरवर्तन, लोकसंख्या नियंत्रण, पर्यावरण प्रदूषण आणि जागतिक भूक यासारख्या गंभीर विषयांवर अनेकदा व्याख्याने दिली. सामोआ मधील वयात येणे, न्यू गिनियात वाढणे आणि आदिवासी समाजातील लिंग स्वभाव ही मार्गरेट मीड यांची काही महत्त्वपूर्ण कामे आहेत.

सामोआ मध्ये वयात येत आहे (Coming of Age in Samoa):

हे पुस्तक मार्गरेट मीडच्या महत्त्वपूर्ण कामांपैकी एक आहे. सामोनियाच्या ताऊ बेटावर असलेल्या ६००० लोकांच्या गावात मीडने तिचा अभ्यास सामोआच्या एका छोट्या गटामध्ये केला. ९ आणि २० वर्षे वयोगटातील ६८ तरुणींचा तीन अभ्यास केला, त्यांच्याबरोबर वास्तव्य केले. निरीक्षण केले आणि मुलाखत घेतली आणि असा निष्कर्ष काढला की सामोआ मधील बालपणापासून प्रौढपणापर्यंत (वय) पर्यंत जाणे हे एक सहज संक्रमण होते. अमेरिकेतील तरुणींमधील चिंता किंवा पाहिले गोधळ, भावनिक किंवा खोल भावनांचा अभाव आणि संघर्ष न्युरोसिस आणि कठीण परिस्थितीचा मानसिक त्रासाने त्यांना ग्रासलेले नाही. किशोरांनी लग्नाआधी अनेक साथीदारांसोबत लैंगिक कृतीत व्यस्त राहिल्यास मानसिकदृष्ट्या निरोगी असतात. या प्रबंधाला समर्थन देणारे स्पष्ट उदाहरण या पुस्तकात दिले आहे. हे पुस्तक संशोधन केलेल्या अहवालापेक्षा बरेच काही होते. यामध्ये अंतर्दृष्टीपूर्वक मांडलेली प्रस्तावना “सामोआ मधील एक दिवस” वर एक लोकप्रिय अध्याय, सामोन संस्कृतीतून धडा घेणाऱ्या दोन लोकप्रिय समारोपाचा समावेश या पुस्तकात आहे. अमेरिकेतील पौगंडावस्थेतील अनुभव सुधारण्यासाठी मीड यांचे विचार उपयुक्त ठरू शकतात.

मीडच्या मृत्युनंतर सामोआच्या वर्णनाला डेरेक फ्रीमॅन यांनी मार्गरेट मीड आणि सामोआ : द मेकिंग अँड अनमॉकिंग ऑफ अँथ्रोपोलॉजिक मिथ (१९८३) या पुस्तकाद्वारे आव्हान दिले होते की मीडचे सामोआ संदर्भातील वर्णन सामोआची केवळ एक आवृत्ती (वर्तनाचा पैलू) आहे. अशा प्रकारे संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व विचार परंपरेने मानववंशशास्त्र क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

५.३ संस्कृतीचा इतिहास

५.३.१ संस्कृती समजून घेणे:

संस्कृतीचा इतिहास जवळपास संबंधित संस्कृतीच्या माध्यमातून पुन्हा तयार केला अशा फ्रांझ बोआस यांच्या विद्यार्थ्यांमध्ये आणि प्रसारवाद्यांमध्ये ही कल्पना प्रमुख होती. जेकब बर्कहार्ट आणि जॉन हुझिंगा, दोन संस्थापक व्यक्तिमत्त्व ही संस्कृती इतिहासाच्या स्थापनेशी संबंधित दोन व्यक्ती आहेत. जरी संस्कृती आणि इतिहासावरील अभ्यास बराच काळ अस्तित्वात आहे. तथापि, या दोन वैयक्तिक वेगवेगळ्या विषयांमध्ये विलीन केल्यामुळे नवीन कल्पना आणि अभ्यासाची क्षेत्रे समोर आली आहेत. आता या दोनही घटकांकासे वैयक्तिकरित्या प्रथम नजर टाकूयात.

सामान्य व्यक्तीमधील संस्कृती दोन सोप्या श्रेणीशी संबंधित असू शकते. प्रथम शेती - एक प्रकारे अर्थ वाढ, सुपीकता, दुसरे म्हणजे प्रयोगशाळे संवर्धन करणे आणि ती पुन्हा वाढ दर्शवते तर, दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर संस्कृतीचे वैशिष्ट्य दीर्घकाळ आहे. संस्कृती ही “जटिल संपूर्ण आहे. ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, कायदा, नैतिकता, प्रथा आणि समाजातील सदस्य म्हणून मनुष्याने मिळवलेल्या इतर कोणत्याही क्षमता आणि सवयी.

५.३.२ इतिहास समजून घेणे:

कोणाचा इतिहास सारखे काही महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित केले जाऊ शकतात. तळापासून चा इतिहास कि उच्च श्रेणी पासूनचा इतिहास? इतिहास दोन क्षेत्रांमधून पाहिला जाऊ शकतो. ज्यापैकी एक लिखित बाबतीत जतन / नोंद केला जातो आणि दुसरा जो तोंडी स्वरूपात अस्तित्वात आहे. आजही अनेक कारणांमुळे लेखी परंपरा तोंडी परंपरेपेक्षा विश्वासाह म्णून पाहिले जाते, इतिहासामध्ये बऱ्याच अडचणी आहेत. ज्यात सामान्यतः शक्तिशाली लोकांनी (जेत्यांनी) बनविलेला आणि इतिहासाचे लिखाण प्रायोदित (पैसे देऊन) केलेले आहे. अशा प्रकारचा तर, दिलेल्या लोकसंख्येविषयी इतिहासिक माहितीची सत्यता बऱ्याच बाबतीत पक्षपाती आहे.

इतिहासाची नोंद आणि संस्कृतीचे अस्तित्त्व हातात मिळते. उदाहरणार्थ - चिन्हे, कलाकृती, भाषा आपल्याला सांस्कृतिक कालावधीच्या इतिहासाचे चित्र देतात. त्यामुळे आपल्याला समाजाचे चित्र समजण्यास मदत करते. तथापि बऱ्याच पिढ्यांमध्येही यात इतर घटकांचा समावेश आहे जो वसाहतवादी आहे किंवा प्रथम जगातील देश दुसऱ्या (भारत, अफ्रिका इ. सारख्या तृतीय जगातील देशांच्या) मोठ्या प्रमाणात अभ्यास करत आहेत. ही पद्धत आजही आहे. तिसऱ्या जगातील देशातील संशोधकही त्याच्या स्वतःच्या भूमीबद्दल लिहित आहेत.

युरोपियन आणि पाश्चिमात्या विद्यानांच्या योगदानास, अनेक महत्त्वाच्या प्रथांचे दस्तऐवजीकरण करण्यास नकार देता येणार नाही, काही महत्त्वाच्या योगदानासारख्या परंपरे जसे सॉन्थिएर लोक संस्कृती, लोक धर्म आणि महाराष्ट्रीयन संस्कृतीतील घटक म्हणून तोंडी (मौखिक) परंपरा (१९९५).

५.३.३ भौतिक आणि अभौतिक संस्कृती आणि इतिहास:

भौतिक आणि गैर-भौतिक दोन्ही गोष्टींकडून संस्कृतीचा अभ्यास केला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ मौखिक कथा, नीतिसूत्रे एक महत्त्वापूर्ण संमृद्ध वारसा म्हणून कार्य करतात. वनस्पती, जीव, एखाद्या विशिष्ट वेळेची चिन्हे अशा अनेक गोष्टीबद्दल माहिती देतात. भौतिक संस्कृतीचे उदाहरण म्हणजे भांडी, दगडात नोदलेली नोंदी, मंदिरे इ. उदाहरणार्थ आपण

लेह/लडाखला भेट दिली तर तेथे एका संग्रहालय आहे जिथे १९ व्या शतकातील मोमो स्टीमिंग (वाफवण्याची) भांडी आहे. हे भांडे आम्हाला हे समजण्यास मदत करते की मोमोज बऱ्याच काळापासून अस्तित्वात आहेत. वेगवेगळ्या भटक्या, रेशीम मार्गावरून फिरणाऱ्या व्यापाऱ्यांची छायाचित्रेही आहेत. पाणी वाहून घेण्यासाठी वापरलेल्या चामड्यांच्या पिशव्या, प्राण्यांच्या चामड्यावर बनवलेली पर्स इत्यादी आज या सर्व परंपरा नष्ट झाल्या आहेत, परंतु संस्कृतीच्या उत्क्रांतीच्या सौंदर्याचे ते वर्णन करतात.

सांस्कृतिक इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण करणे खूप आवश्यक आहे. कारण यामुळे आपल्या मुळांना ओळख, एकता, संबंधिता आणि वारसा याची भावना प्राप्त होते. बदलत्या जागतिकीकरणामध्ये हे आणखी महत्त्वाचे बनले आहे.

५.४ सारांश

या घटकामध्ये आपण संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व विचार परंपरा समजून घेत सुरुवात केली. रूथ बेनेडिक्ट आणि मार्गरेट मीड यांचे विचार परंपरा संबंधित महत्त्वाचे विचारवंत १९३० च्या दशकापासून या विचार परंपरेची सुरुवात झाली होती आणि त्याची लोकप्रियता १९६० आणि १९७० पर्यंत होती. अभ्यासकांच्या काही महत्त्वाच्या कार्यांचे, समोआ मधील संस्कृती आणि पॅटर्न ऑफ संस्कृती /संस्कृतीचे वर्तनबंध ही होती. या अध्यायाचा दुसरा भाग म्हणजे संस्कृतीच्या इतिहासाविषयी. संस्कृतीचा इतिहास आम्ही शेतीपासून आणि प्रयोगशाळेतील संस्कृतीतून सुरू होणाऱ्या संस्कृतीची समज पाहिली. टेलरची संस्कृती व्याख्या आपण या अध्यायातही पाहिली. याव्यतिरिक्त, आपण शिकलो की संस्कृतीचे महत्त्व कसे अस्तित्वात आहे. कारण ते एक अभिलेख, ऐतिहासिक पुरावे, समाज कसा वाढला आहे याचा पुरावा आणि एखाद्याचा किंवा स्वतःचा गट म्हणून कसा ओळखला जातो.

५.५ संदर्भ (References)

1. <https://www.britannica.com/science/culture-and-personality-studies>
2. (2016). Culture and Personality. obo in Anthropology. doi: 10.1093/obo/9780199766567-0144
3. Gordon, R. J., Lyons, H., & Lyons, A. (Eds.). (2010). Fifty key anthropologists. Routledge.
4. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo9780199766567-0014.xml>
5. <https://www.britannica.com/biography/Margaret-Mead>
6. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Margaret_Mead#Coming_of_Age_in_Samoa
7. Barnard, A., & Spencer, J. (1996). Encyclopedia of social and cultural anthropology. Taylor & Francis. P. 889.

मानवभाषाशास्त्र, ग्राम अध्ययन

घटना रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ भाषासंस्कृतीशास्त्राचा अर्थ
- ६.२ मानवभाषाशास्त्राचा इतिहास
- ६.३ मानवभाषाशास्त्रचे महत्त्व
- ६.४ मानवभाषाशास्त्राची अध्ययन चल
 - ६.४.१ जीवनशैली
 - ६.४.२ विधी
 - ६.४.३ संप्रेषणात्मक कृती / आचरण
- ६.५ साफिर व्होर्फ गृहीतकृत्य
- ६.६ ग्राम अध्ययन प्रस्तावना
 - ६.६.१ प्रस्तावना
 - ६.६.२ ग्राम अध्ययनाचे महत्त्व
 - ६.६.३ मुख्य संकल्पना
 - ६.६.४ जाती व्यवस्था
 - ६.६.५ पद्धतीशास्त्र
 - ६.६.६ आंतर्विद्याशाखीयाता आणि वर्तमान कालखंड
- ६.७ सारांश
- ६.८ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- मानवभाषाशास्त्र संकल्पना समजून घेणे.
- ग्राम अध्ययन अर्थ, महत्त्व लक्षात घेणे.

६.१ भाषासंस्कृतीशास्त्राचा अर्थ

एथनोलिंग्विस्टिक हि संकल्पना ग्रीक भाषेतील एथनो (Ethno) म्हणजे मानव किंवा राष्ट्र आणि लिंग्विस्टिक (linguistics) म्हणजे भाषाशास्त्र या दोन शब्दांपासून बनलेला आहे याचा अर्थ सर्वसाधारण किंवा विशिष्ट भाषांमध्ये भाषेच्या संरचनेचा आणि भाषेच्या विकासाचा शास्त्रीय

अभ्यास होय. मानव भाषा शास्त्र हे मानववंशशास्त्रविज्ञानाचा एक भाग आहे जे एखाद्या भाषेमधील संवाद आणि जे बोलतात त्यांचे सांस्कृतिक वर्तन याचा अभ्यास करते. ज्ञानाचे हे क्षेत्र असे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करते जसे की भाषा संस्कृतीला आकार देते किंवा त्याउलट भाषेचा समज आणि वाचारांव काय प्रभाव पडतो ? भाषेचे नमुने सांस्कृतिक नमुन्यांशी कसे संबंधित आहेत ?

६.२ मानवभाषाशास्त्राचा इतिहास

मानवभाषाशास्त्राचे संस्थापक एडवर्ड सपीर होते. त्यांनी असे सुचवले की मनुष्य (मानवी भाषेद्वारे मुख्यतः जगाला ओळखतो. संस्कृतीशी असलेले भाषेचे संबंध यावर त्यांनी अनेक लेख लिहिले. भाषेच्या रचनेचे आणि संभाषणातील त्याच्या कार्याचे तपशीलवार वर्णन, त्याने १९३१ मध्ये लिहिलेले होते जे विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतील लोकांमधील वैविध्यपूर्ण वर्तन स्पष्ट करण्यास मदत करते आणि संज्ञानात्मक विद्याशाखांमध्ये अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

६.३ मानवभाषाशास्त्रचे महत्त्व

मानवभाषाशास्त्र सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये (जसे की भाषा, पौराणिक कथा, लिंग, भूमिका, चिन्हे आणि धार्मिक विधी इत्यादी) च्या मूलभूत पद्धती आणि विशेषतः विकासाबद्दल समानता आणि भिन्नतेच्या संदर्भात संरचना शोधण्याचा प्रयत्न करतात.

बर्टमीस्की यांच्या दृष्टीने मानवभाषाशास्त्र एक अनुशासन म्हणून विचार करते जे भाषेतील संस्कृतीच्या प्रकल्पाशी संबंधित आहे. “भाषेच्या रचनेमध्ये शब्दाचा अर्थ, वाक्यांशशास्त्र, शब्द निर्मिती आणि वाक्यरचना आणखी मजकूर संरचनेत संस्कृतीचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करतो. भाषेमध्ये प्रवेश केलेल्या जागतिक दृष्टिकोनाचे पुनर्रचना करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. कारण हा अनुभव आणि बोलण्याच्या विषयाद्वारे प्रकट केला गेला आहे.” भाषेचे दस्तऐवजीकरण करणे फार महत्त्वाचे आहे कारण त्याच्या संस्कृतीशी जवळचा संबंध आहे. उदाहरणार्थ - एका लोकसाहित्यकाराने त्यांच्या एका मुलाखतीत हा मुद्दा सिंगितला आहे, जर काही शब्द दस्तऐवजीकरण केले नाहीत तर त्यामागील इतिहास नष्ट होईल. उदाहरणार्थ, भारतीय समाजात यापूर्वी नळाच्या पाण्याची व्यवस्था आणि पाण्याची बाटली हे पिण्यासाठी, साफसफाईसाठी वापरले जात असे. तर, एक काळ असा होता की जेव्हा जातीच्या व्यवसाय गटात सहभाग होता आणि त्यांचे या व्यवसायाचे विशिष्ट नाव होते. काळाबरोबर या गोष्टी व्यवहारात नामशेष झाल्या आहेत. तथापि वापरलेले शब्द आणि संज्ञा समाजाच्या विकासाचे स्पष्टीकरण देऊ शकतात.

आपली प्रगती तपासा

१. मानवभाषाशास्त्र च्या उत्पत्ती आणि इतिहासाबद्दल थोडक्यात चर्चा करा.

२. मानवभाषाशास्त्रचे महत्त्व सांगा ? आपण आपली स्वतःची उदाहरणे समाविष्ट शकता.

६.४ मानवभाषाशास्त्राची अध्ययन चल

६.४.१ जीवनशैली:

वेगवेगळ्या समाजात वेगवेगळ्या जीवन शैली आहेत. जेव्हा वांशिक भाषिक अभ्यासाचा प्रश्न येतो तेव्हा घरे, निवासस्थान, खाण्याच्या सवयी आणि राहण्याची सवय हा मूलभूत प्रश्न मानव भाषाशास्त्रात येतो. जीवनशैलीच्या अभ्यासामध्ये उत्पन्नाचे स्रोत, जीवनमान, मानव जेथे राहतात. त्या घरांचे प्रकार, ते कोणत्या प्रकारचे भोजन घेतात इत्यादींचा समावेश असेल. उदाहरणार्थ - प्राचीन भारतीय ग्रंथ भाषांतर करण्यासाठी ब्रिटिशांनी पुष्कळ विद्वानांना पैसे दिले. उदाहरणार्थ प्राचीन भारतीय ग्रंथ भाषांतर करण्यासाठी ब्रिटिशांनी पुष्कळ विद्वानांना पैसे दिले. त्यामुळे त्यांना भारतीयांचे जीवनशैली, मानसशास्त्र समजू शकले.

६.४.२ विधी :

समुदायामध्ये पालन होणाऱ्या वेगवेगळ्या विधींचा (क्रियापद्धतीचा) अभ्यास करणे हे मानवभाषाशास्त्राचे एक अध्ययन चल आहे. यात धर्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष अशा दोन्ही विधींचा अभ्यास समाविष्ट आहे. धर्मिक विधी धर्मनिरपेक्षतेपासून विभक्त होणे कधीकधी खूप अवघड असते कारण बऱ्याच विधींमध्ये धर्मिक तसेच धर्मनिरपेक्ष परिणाम असतात. विधी एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनशैलीचा एक महत्त्वाचा भाग बनवतात आणि भिन्न विधी वेगवेगळ्या समुदायांच्या आवश्यक मूलभूत व्यवस्थेचा एक भाग असतात. उदा. जन्मविधी, विवाह विधी आणि मृत्यू विधी. प्रत्येकाची आणि प्रत्येक समाजात त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. वेगवेगळ्या विधीवर लक्ष केंद्रित करून एखाद्या समुदायाच्या भाषेच्या स्थापनेविषयी बऱ्याच अंशी माहिती मिळू शकते. त्याचप्रमाणे, धर्मिक विधींच्या अभ्यासामुळे एखाद्या समुदायाच्या जातीय भाषेच्या स्थापनेविषयी पुष्कळ माहिती दिसते.

६.४.३ संप्रेषणात्मक कृती /आचरण:

वेगवेगळ्या समुदायांमधील संप्रेषण करणारी कृती इतर अनेक घटकांवर अवलंबून केली जाते. काही समुदायांमध्ये शांतता हा संप्रेषण करणाऱ्या कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे तर इतरांमध्ये आवाज महत्त्वाचा आहे. लोक एकमेकांशी ज्याप्रकारे संवाद साधतात, भाषेचा आदर कसा करतात हे एका समुदायापेक्षा दुसऱ्या समुदायामध्ये भिन्न कसे आहे आणि संभाषण कृतीचा, या संभाषणाचा अंतर्भाव असलेल्या अभ्यासामुळे माहितीचा समृद्ध स्रोत अध्ययनास मिळतो.

६.५ साफिर व्होर्फ गृहीतकृत्य

अमेरिकन मानववंशशास्त्रीय भाषाशास्त्रज्ञ एडवर्ड सपीर आणि बेंजामिन एल व्होर्फ यांनी लक्षात घेतले की एस्किमोकडे बर्फासाठी हिमकण, सर्दी आणि बर्फ असे बरेच शब्द आहेत, तर बर्फ या

संकल्पनांसाठी अँझटेक एकच शब्द वापरतात. या द्वारे त्यांनी अशी कल्पित कल्पना विकसित केली की एखाद्या भाषेच्या संरचनेत त्या भाषेचे भाष्यकार (भाषा बोलणारे लोक) कोण आहेत हे महत्त्वाचे ठरले होते. ज्याला व्होफेरियन गृहीतक म्हणून ओळखले जाते. या गृहीतक कल्पनेला भाषिक सापेक्षता असेही म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात असे की ज्या ठिकाणी भाषा बोलली जाते त्या ठिकाणच्या वास्तवाबद्दल विचार करण्याच्या पद्धतीवर भाषा प्रभाव पाडते.

आपली प्रगती तपासा

१. सपीर आणि व्हॉर्फ गृहीतक समजावून सांगा.

२. विधी एक मानवभाषाशास्त्रचे चल म्हणून स्पष्ट करा.

६.६ ग्राम अध्ययन

६.६.१ प्रस्तावना:

भारतात अजूनही लोकसंख्येच्या ७० टक्के पेक्षाजास्त लोकसंख्या खेड्यांमध्ये राहते. त्यामुळे खेड्यांचा अभ्यास करणे खूप महत्त्वाचे आहे. खेड्यांचा अभ्यास केल्याने भारतीय समाजाच्या संदर्भात विस्तारित दृष्टीकोन प्राप्त होईल. गावे ही भारतीय समाजाची जीवनवाहिनी आहे. बीटिले नमूद करतात की भारतीय गाव हे केवळ लोक राहत असलेल्या ठिकाणीच नाही तर अशी एक रचना आहे ज्यामध्ये भारतीय संस्कृतीची मूलभूत मूल्ये प्रतिबिंबित होतात (बीटेल, १९८०-१०८)

ब्रिटिश प्रशासक आणि धर्मप्रसारक, युरोपियन आणि भारतीय बुद्धीजीवी यांच्या अभ्यासाचे काही प्रमुख विषय, विविध प्रथा आणि परंपरा, मूळ जाती आणि संयुक्त कुटुंबातील हिंदू प्रणाली आणि गाव / आदिवासी समुदायाचे अर्थव्यवस्था आणि सभ्यता यांचे मूळ, विकास आणि कार्य हे आहेत. देशावर राज्य करण्यासाठी वसाहतीद्यांना (राज्यकर्त्यांना) स्थानिक समाजाच्या प्रथा समजल्या पाहिजेत म्हणून त्यांनी कामाच्या अनुवादावर अर्थिकगुंतवणूक केली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर ग्रामीण अभ्यासाच्या परिस्थितीत आमूलाग्र बदल झाला. जेव्हा भारतीय सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञ, परदेशात प्रशिक्षित झाले आणि त्यांच्या देशातील विविध भागातील खेड्यांचा पद्धतशीर अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. (श्रीनीवास १ ५.५) अशा विद्वानांच्या नियतकालिकांमधून वादविवाद देखील झाले. १) भारतातील खेड्यात “समाजशास्त्रीय वास्तव्य” आहे की नाही, २) अशा खेड्यात स्वतःहा संपूर्णपणे समाधानकारकपणे आकलन आणि कल्पना दिली जाऊ शकते आणि ३) अशा एका गावाला

समजून घेतल्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या विश्वाचे स्पष्टीकरण होते ? अशी चर्चा वेळोवेळी ग्राम अभ्यासाच्या संदर्भातही समोर आली आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. भारताच्या ग्रामीण अभ्यासाच्या पार्श्वभूमीवर थोडक्यात लिहा ?

६.६.२ ग्राम अध्ययनाचे महत्त्व:

दुबे यांनी गाव अभ्यासाचे महत्त्व विशद केले आहे. भारतीय उपखंडातल्या ग्रामीण समुदायांमध्ये बरीच समानसामान्य वैशिष्ट्ये असल्याचे त्यांनी नमूद केले. खेड्यांची वस्ती, सामाजिक संघटनांचे एकक म्हणून, नातलग, जाती आणि वर्गापेक्षा भिन्न एकता दर्शवते. प्रत्येक गाव एक स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे. वेगवेगळ्या जाती आणि समुदाय खेड्यात राहतात आणि परस्पर दायित्वाच्या माध्यमांन अर्थिक, सामाजिक, धर्मिक पद्धतीने एकत्र जोडलेले आहेत. बाहेरील जगासाठी ते संपूर्ण समग्र म्हणजे एकसारखे दिसते.

६.६.३ मुख्य संकल्पना:

१९५० आणि १९६० च्या दशकात जाती, संयुक्त कुटुंब आणि ग्रामीण समुदायांचे सूक्ष्म स्तरीय अभ्यास, ज्यात मुख्यतः संरचनात्मक कार्यात्मक आणि दृष्टिकोनातून पाहिले गेले होते. (ज्ञानकोश) विवाह, कुटुंब आणि नातेसंबंध या क्षेत्रातही अभ्यास होतो. ग्रामीण अभ्यासस्तरीकरण आणि गतिशीलता, संघबाजी आणि नेतृत्व जजमानी (संरक्षक-ग्राहक) नातेसंबंध, ग्रामीण आणि शहरी समाजातील विवादस्व वैशिष्ट्ये आणि बाह्य जगाशी जोडण्यावर लक्ष केंद्रित केले होते.

६.६.४ जाती व्यवस्था:

खेड्यांच्या अभ्यासाने जातीचे आणि स्थानांचे परिमाणही समोर आणले. उदाहरणार्थ तामिळनाडू गावच्या अभ्यासामध्ये बेटिले यांनी सांगितले की, एका खेड्याच्या चौकटीत अभ्यास करणे शक्य आहे आणि त्या क्षेत्रात अनेक प्रकारचे सामाजिक संबंध आहेत. उदाहरणार्थ ब्राह्मण, ब्राह्मण नसलेले आणि आदि-द्रविदास आणि जमीन मालक, भाडेकरू आणि शेतमजूर यांच्यातील संबंध यांचा अभ्यास करता येतो.

६.६.५ पद्धतीशास्त्र:

रिवर्स या अभ्यासकाने खेड्यातील क्षेत्र कार्याचे महत्त्व स्पष्ट होते. त्यांच्या मते, त्यांनी केलेल्या क्षेत्र कार्य अद्यायानाचा एक विशिष्ट तुकडा असा होता. ज्यामध्ये कामगार, चार किंवा पाचशे लोकांच्या समुदायात एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक काळ ते वावरले आणि कामगारांच्या जीवनाची आणि संस्कृतीच्या प्रत्येक तपशीलाचा अभ्यास त्यांनी केला. ज्यामध्ये रिवर्स समाजातील प्रत्येक सदस्याला वैयक्तिकरित्या ओळखतात, ज्यामध्ये ते सामान्यीकृत माहितीवर समाधानी झाले

नाहीत. परंतु जीवनातील प्रत्येक वैशिष्ट्याचा आणि प्रथेचा ठोस तपशीलाचा स्थानिक भाषेद्वारे त्यांनी अभ्यास केला.

भारतीय खेड्यांवरील समाजशास्त्रज्ञांनी कित्येक महत्त्वपूर्ण कामे केली आहेत जसे की व्हिलेज इंडिया बाय मॅरियच, ग्रामीण समाजशास्त्र ए. आर. देसाई. एम. एन. श्रीनिवास, भारतीय गाव एस.सी. दुबे यांनी अनेक विद्यापीठांतील समाजशास्त्रातील पदवी आणि पदव्युत्तर विभागातील विद्यार्थ्यांना क्षेत्र कार्याचे प्रशिक्षण देखील दिले होते.

आपली प्रगती तपासा

१. भारतातील ग्रामीण अभ्यासातील विविध मुख्य संकल्पना थोडक्यात लिहा ?

२. ग्राम अभ्यासातील प्रमुख पद्धती सांगा ?

६.६.६ आंतरविद्याशाखीयाता आणि वर्तमान कालखंड:

१९५० च्या दशकाच्या सुरुवातील लोकसंख्या आणि कुटुंब नियोजन या क्षेत्रामध्ये संशोधनासाठी सरकार आणि इतर संस्था प्रोत्साहन आणि प्रायोजित्व देत आहेत. शहरी आणि ग्रामीण समुदाय विकास, पंचायती राज, शिक्षण, अस्पृश्यता निर्मूलन, दुर्बल घटकांची अनुसूचित जाती (अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागास जाती) यांचा उत्कर्ष आणि मोठ्या प्रमाणात प्रकल्पांमुळे धरणे, औद्योगिक वसाहती, राजधानीची शहरे यामुळे प्रभावित लोकांचे पुनर्वसन या संदर्भातील धोरणे व कार्यक्रम ठरविण्यासाठी अध्ययन महत्त्वाचे आहे. समाजशास्त्रज्ञांच्या संशोधनातील वरीलकाही महत्त्वाचे क्षेत्र आहेत. भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषदेने आंतरविद्याशाखीय संशोधनास प्रोत्साहन व प्रायोजित्व दिले आहे. १९७५-१९७६ मध्ये भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेने सहा राज्यांच्या वीस जिल्ह्यांमध्ये पसरलेल्या २,३३० खेड्यांमध्ये एक वर्षाचा उपग्रह सूचना संदर्भातील दूरदर्शन माध्यमाद्वारा प्रयोग केला. अनुसूचित जाती आणि जमातीतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचा देशव्यापी अभ्यास आयसीएसएसआरने प्रायोजित केला होता.

६.७ सारांश

या अध्ययन घटकात आपण दोन विषयांकडे पाहिले. पहिला वांशिक भाषाशास्त्र आणि दुसऱ्याग्राम अभ्यास, एथनोलॉजिस्टिक्समध्ये ग्रीक भाषेतील अर्थ, राष्ट्र आणि लोकशास्त्र या दोन शब्दांचा समावेश आहे. ज्याचा अर्थ भाषेच्या संरचनेचा आणि विकासाचा शास्त्रीय अभ्यास

आहे. याचे प्रवर्तन एडवर्ड सपीर होते, त्याने अशी सूचना केली की मनुष्य (मानवी) भाषेद्वारे मुख्यतः जगाला ओळखतो. मानववंशशास्त्र अभ्यासाचे महत्त्व बरेच आहे. ते समाजासाठी ऐतिहासिक प्रतीक म्हणून कार्य करते. हा एक समृद्ध वारसा आहे. जीवनशैली, संस्कार, संप्रेषण करणारी कृती यासारख्या मानववंशशास्त्रात भिन्न भिन्नता आहेत. आजही मानवभाषाशास्त्रविज्ञानांबरोबर महत्त्वाची चर्चा म्हणजे भाषेचा संस्कृतीवर परिणाम होत की त्या उलट, त्याला साफी-व्होर्फ हायपोथेसिस असे म्हणतात.

या अध्ययन घटकाचा दुसरा विभाग म्हणजे गाव अभ्यास किंवा ग्राम अभ्यास, आजही आपल्या लोकसंख्येच्या ७० टक्केपेक्षा जास्त लोकसमुदाय खेड्यामध्ये राहतात. पुर्वीचे अभ्यासब्रिटिशांनी त्याच्या स्वतःच्या हेतूसाठी प्रायोजित केले होते. जेणेकरून त्यांना स्थानिक प्रथा समजतील त्या द्वारे ते लोकसंख्येवर राज्य करू शकले. अनेक विद्वान असे होते ज्यांना सुरुवातीला परदेशातही प्रशिक्षण देण्यात आले होते. परंतु त्यांचे क्षेत्र कार्यस्थानिक पातळीवर चालू ठेवले आणि अनेक महत्त्वाच्या कामांचे दस्तावेजीकरण केले. क्षेत्र कार्य ही विद्वानांनी वापरलेली पद्धत आहे. भारतीय समाजातील जाती, लिंग, जमाती अशा अनेक महत्त्वाच्या बाबंचा आजही अभ्यास केला जात आहे. भारत सरकार, आयसीएसएसआर असे अभ्यास प्रायोजित करीत आहे. भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेनेही २,३३० गावांच्या अध्ययनातून ग्रामीण अभ्यासांचे महत्त्व दर्शविले कारण ग्रामसमाज हे भारतीय समाजाचे प्रमुख अंग आहे.

६.८ संदर्भ References

- 1 <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/linguistics>
- 2 <https://www.britannica.com/biography/Edward-Sapir>
- 1 https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/147641/8/08_introduction.pdf <https://www.britannica.com/science/ethnolinguistics>
- 1 <https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/sapir-whorf-hypothesis> in J.A. Lucy,
- in International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2001 1
- Béteille, A. (1980). Indian village: past and present. Peasants in history, essays in honour of
- Daniel Thorner, edited by EJ Hobsbawm...[et al.].
- 1 <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-andmaps/indian-sociology>
- 1 Srinivas, M. N. (1975). Village studies, participant observation and social science research in
- India. Economic and political weekly, 1387-1394.
- 1 Sharma, S. (1969). Indian Village as a Unit of Study—I. Economic and Political Weekly, 4(33), 1347-1354.
- 1 Dube, S. C. (2017). Indian village. Routledge.
- 1 Jodhka, S. (2000, April). Sociology/anthropology, nation and the village community.
- In Sociology Unit, Institute of Economic Growth, Delhi, National Workshop (pp. 19-21).

- Shah, Vimal P. 1982 The Educational Problems of Scheduled Caste and Scheduled Tribe School and College Students in India. New Delhi: Allied Publishers.
- 1Béteille, A., & Madan, T. N. (1975). Encounter and Experience: Personal Accounts of Fieldwork. Delhi, Vikas.
- 1Instructional Television Experiment: Social Evaluation—Impact on Adults, Parts I–II. Bangalore: Indian Space Research Organization.
- Indian Council of Social Science Research (ICSSR) 1972–1974 A Survey of Research in Sociology and Social Anthropology, 3 vols. Bombay: Popular Prakashan. Visaria, Leela, and Pravin
- Visaria 1995 India's Population in Transition. (Population Bulletin 50: 3). Washington, D.C.: Population Reference Bureau.
- 1996 Prospective Population Growth and Policy Options for India, 1991–2101. New York: Population Council.
- Agrawal, Binod C., J.K.Doshi, Victor Jesudason, and K.K.Verma 1977 Satellite Instructional Television Experiment: Social Evaluation—Impact on Adults, Parts I–II. Bangalore: Indian Space Research Organization.
- Reddy, D. Narasimha, (2012), “Studying Village Society in India, “Review of Agrarian Studies, vol. 2, no. 1. http://ras.org.in/studying_village_society_in_india
1. <https://www.britannica.com/science/culture-and-personality-studies>
2. (2016). Culture and Personality. obo in Anthropology. doi: 10.1093/obo/9780199766567-0144
3. Gordon, R. J., Lyons, H., & Lyons, A. (Eds.). (2010). Fifty key anthropologists. Routledge.
4. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0014.xml>
5. <https://www.britannica.com/biography/Margaret-Mead>
6. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Margaret_Mead#Coming_of_Age_in_Samoa
7. Barnard, A., & Spencer, J. (1996). Encyclopedia of social and cultural anthropology. Taylor & Francis. P. 889.

नातेसंबंधातील अभिजात अभ्यास आणि संरचनावाद

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ परिचय
- ७.२ नातेसंबंधातील अभिजात अभ्यास
- ७.३ संरचनावाद
- ७.४ सारांश
- ७.५ प्रश्न
- ७.६ संदर्भ आणि पुढील वाचन

७.० उद्दिष्टे

- मानववंशशास्त्रातील नातेसंबंध अभ्यासाचा इतिहास समजून घेणे
- नातेसंबंध अभ्यासाचे महत्त्व जाणून घेणे.
- संरचनावादाची उत्पत्ती जाणून घेणे

७.१ परिचय

नातेसंबंध ही कौटुंबिक नात्यांवर आधारित सामाजिक संघटनेची प्रणाली आहे. १८५०च्या दशकात, नातेसंबंधाचा आधुनिक अभ्यास प्रचलित होता, जो एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस मानववंशशास्त्रात एक पूर्ण विकसित क्षेत्र बनला. तथापि नात्याचे क्षेत्र सुरुवातीपासूनच अत्यंत गोंधळात टाकणारे आणि विवादास्पद होते. नात्यात रक्ताचे संबंध, एकसारखे नातेसंबंध आणि विवाहाद्वारे प्रस्थापित संबंधांचा संदर्भ असू शकतो. सर्व संस्कृतींमध्ये, आपणास हा प्रकार दिसतो की, ज्यात नाती आणि नातलग आणि त्याच्याशी संबंधित काही विशिष्ट हक्क आणि जबाबदाऱ्या, मानववंशशास्त्रज्ञ ज्याला नात्याची व्यवस्था म्हणतात.

म्हणून नातलग हे सर्व मानवी नातेसंबंधांमधील सार्वत्रिक आणि मूलभूत अधोरेखित राहिले, जे विविधनावांनी परिचित आहेत. विश्वकोश ब्रिटानिकाच्या मते, मानववंशशास्त्रज्ञांनी जर नात्याच्या अभ्यासाची व्याख्या केली आहे, तर ते तितकेच खरे आहे की शैक्षणिक शिस्त म्हणून मानववंशशास्त्र स्वतःच नात्यातून परिभाषित केले गेले होते आणि २० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांपर्यंत, नातेसंबंध म्हणून ओळखले जात असे, उदा. नातलग व्यवस्था हि ब्रिटिश सामाजिक मानववंशशास्त्राचा कणा होती आणि त्यांनी इतर समाजांचा अभ्यास करताना यावर लक्ष दिले.

अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ, लुईस हेनरी मॉर्गन यांना नातेसंबंध प्रणाल्यांसाठी संस्थापक-सह-प्रमुखअन्वेषक म्हणून मानले जाते. त्याच्या दृष्टिकोन आणि अभ्यासाने मानववंशशास्त्रातील नातेसंबंध अभ्यासाच्या व्यवस्थेचा पाया घातला.त्यांनी आपल्या “सिस्टम ऑफ कॉन्सॅच्युइनिटी अँड ऑफिनिटी ऑफद ह्युमन फॅमिली” या पुस्तकात विविध प्रकारचे नातेसंबंध प्रणाली नमूद केली आहेत. इतर प्रसिद्धसिद्धांताकारांमध्ये इंग्रजी विद्वान रॅडक्लिफ ब्राउन, इव्हान्स प्रिचर्ड, फोर्टेस, जी.पी. मर्दाँक आणि लेव्ही-स्ट्रॉस यांचा समावेश होतो.

विश्वकोश ब्रिटानिकाच्या मते, फ्रेंच मानववंशशास्त्रज्ञ क्लॉड लावी-स्ट्रॉस यांनी विचारांची एक शाळाम्हणून स्ट्रक्चरॅलिझमचा विकास केला, ज्यामध्ये संस्कृतीस प्रणाली म्हणून पाहिले जाते, ज्यात तिचे विश्लेषण तिच्या घटकांमधील रचनात्मक संबंधांच्या दृष्टीने केले जाते. लेवी-स्ट्रॉसच्या सिद्धांतांनुसारसांस्कृतिक प्रणालीतील सार्वत्रिक नमुने मानवी मनाच्या संरचनेचे उत्पादन आहेत. जरी लेवी स्ट्रॉसला त्याच्या अशा जवळच्या नातेसंबंधांचे विश्लेषण, पुराणकथांमधील नमुने, कला, धर्म, धार्मिक विधी आणिपाकपरंपरांमध्ये अशा रचनांचे पुरावे सापडले असले तरी त्याच्या साठी संरचना, हि मानसिक संरचनेचासंबंधित असते.

७.२ नातेसंबंधातील अभिजात अभ्यास

एकोणिसाव्या शतकातील अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ लुईस हेन्री मॉर्गन (१८१८ - १८८१) ही सामान्य मानवी घटना म्हणून संस्कृतीच्या उत्क्रांतीमध्ये रस होता आणि असा विश्वास होता की सांस्कृतिकविकासाचे सार्वत्रिकटप्पे आहेत ज्याचे वैशिष्ट्य हे आदिम समाजाचे ते जटिल समाजातील परिवर्तन हे आहे. यानुसार, मॉर्गन यांना युनिलिनियल एवोलूशनिस्ट म्हणून ओळखले जाते (मॅकगी एट अल., २०१७).

मॉर्गनच्या सैद्धांतिक अंतर्दृष्टीचे, बार्नार्ड वगैरे. (२००२) वैशिष्ट्य हे उत्तर अमेरिकन आदिम समाजाच्यातुलनात्मक अभ्यासावर अवलंबून आहे आणि मुख्यतः ईशान्य अमेरिकेतील इरोक्वाइस, या आदिवासीसंघटनेच्या कार्यक्षेत्रावर, ज्यात त्यांनी क्षेत्र आणि अभिलेखासंबंधी संशोधन दोन्ही केले. मुख्यतः १८५१ ते १८७७ या काळात प्रकाशित झालेले मॉर्गनचे अभ्यास, सर्वसाधारणपणे नातेसंबंध आणि लग्नाच्याप्रणाल्यांस आणि विशेषतः मॅट्रिनल वंशजांच्या संरचनेस आकार प्रदान करतात. अशा प्रकारे इरोक्वाँयसमॅट्रिलिनल सिस्टीम, जरी मातृत्ववादी नसली तरी मॉर्गनने ‘महिलांना अपवादात्मक पातळीवर राजकीयप्रभावाचा उपयोग करण्यास असणारी परवानगी’ म्हणून प्रकट केली आहे.

इरोकोइस नातलग प्रणालीने मॉर्गनला आश्चर्यचकित केले. उदाहरणार्थ, मूर (२००४) मध्ये नमूद केल्यानुसार, संपार्श्विक नात्याचे रेखांकन म्हणून वर्गीकरण केले गेले - समान संज्ञा “वडील” आणि “वडिलांचा भाऊ”, “आई” आणि “आईची बहीण” आणि भावंड व समांतरचुलतभावांसाठीसुद्धा वापरतात. सेनेकामधील वंशज हा आईच्या वंशाच्या माध्यमातून गणला गेला आणि अशा प्रकारे मुल त्याच्या आईच्या वंशाचा सदस्य असतो, त्याच्या आईवडिलांचा नाही. मॉर्गनच्या पुढे असेही निदर्शनास आले की इरोक्वाँयस राजकीय संस्था ही नात्याचाविस्तार होता.

१८५९ मध्ये मॉर्गनला आढळले की समान नातेसंबंध प्रणाली अप्पर मिशिगनच्या ओजीबवा आणि शक्यतोडकोटा आणि क्रिकमध्ये वापरली जात होती (व्हाईट १९५९: ६-७). यामुळे मॉर्गन ने एथनोग्राफिकमाहितीसाठी नवीन दृष्टीकोन आणला. इरोक्वॉइसच्या लोकसाहित्याचे पूर्णपणे दस्तऐवजीकरणकरण्याऐवजी, मॉर्गनने वेगवेगळ्या समाजांमधील संबंध शोधण्यास सुरुवात केली जसे नात्यातल्यासामायिक प्रणालींमध्ये प्रतिबिंबित होते. मानववंशशास्त्रज्ञ लेस्ली व्हाईटने म्हटल्याप्रमाणे, “नातेवाईकांच्या नियुक्त करण्याच्या रुढींना वैज्ञानिक महत्त्व आहे” हेमॉर्गनचे सर्वात मोठे संशीधन आहे(१९५७:२५७). मॉर्गनच्या या शोधाचे दस्तऐवजीकरण, सिस्टिम्स ऑफ कॉन्सॅच्युनिटी अँड ऑफिनिटीऑफ द ह्युमन फॅमिलील्लिडू; या ग्रंथात केले आहे(मूर, २००४).

मॉर्गन यांचा नातेसंबंधाचा अभ्यास विस्तृत प्रभावलीवर आधारित होता. मॉर्गनने एक छापील प्रभावली जगभरातील वाणिज्य अधिकारी, मिशनरी आणि वैज्ञानिकांना पाठविली होती ज्यात त्याने नातेसंबंधसंज्ञेविषयी माहिती मागितली होती. मॉर्गनच्या स्वतःच्याक्षेत्रीय संशोधनासह, या क्रॉस-कल्चरल सर्वेक्षणात, उत्तर अमेरिका, आशिया, ओशनिया आणि प्राचीन आणि आधुनिक युरोपमधील १३९ वेगवेगळ्या गटातील नातेसंबंधांची माहिती मिळाली (मूर, २००४).

१८६९ मध्ये फिजीमध्ये असताना, एक मिशनरी, पत्रकार आणि मानववंशशास्त्रज्ञ लोरीमर फिजन(१८३२-१९०७) यांना यातील एक प्रभावली मिळाली. ज्याने त्याचा मानववंशशास्त्रात रस निर्माण झालाआणि तो मॉर्गनचा एक अनुयायी बनला,ज्याच्याशी तो अधिकाधिक पत्रव्यवहार करीत होता. युरोपियन निवासितांच्या मुलाखतींच्या आधारे, ऑस्ट्रेलियन आदिवासी नातेसंबंध प्रणालीविषयी फिजनने केलेल्या संशोधनाने, ई. बी. टायलर, जे. जी. फ्रेझर आणि एमिल दरखाईम तसेच मॉर्गनसाठी महत्त्वपूर्ण माहिती प्रदान केली (मॅकगी आणि वार्म्स, २०१७).

फ्रेड एगन (१९३७) यांनी संपादित केलेल्या सोशल अँथ्रोपोलॉजी ऑफ नॉर्थट्राइब्स, विसाव्या शतकातील अभ्यासाच्या महत्त्वाच्या प्रकाशनात, मॉर्गनचा उत्तर अमेरिकन मूळनिवाणीच्या अभ्यासाबाबतचा दृष्टिकोन विकसित होतो. ब्रिटिश स्ट्रक्चरल फंक्शनलिस्ट, एआर रॅडक्लिफ-ब्राऊन यांच्या प्रभावामुळे, योगदानकर्ता विविध समाजांच्या, मुख्यतः उत्तर-मध्य अमेरिकेतील विविध प्लेनइंडियन समाजाच्या (उदा. स्यॉक्स, चेयेनी,अरापाहो), सामाजिक आणि राजकीय संघटनेत मोठ्या संख्येने जातात.त्यांचे लक्ष्य हे मुख्यतः नातेसंबंध संघटनांवर असते, असे असले तरी इतर नातेसंबंधांचे प्रकार हे दुर्लक्षित केले जात नाही, जसे की अनेक उत्तर अमेरिकन मूळनिवासींमध्ये प्रसिद्ध असलेले “विनोद संबंध”(बार्नार्ड आणि स्पेन्सर, २००२).

मॉर्गनचे ध्येय म्हणजे नातेसंबंधातील प्रणालींमधील संबंध शोधणे आणि मनुष्याने “बर्बरपणाच्या युगामधून माणसाने प्रगती कशी केली यातील “पुरोगामी बदल” अन्वेषित करणे (मॉर्गन १८७९: ६). या टप्प्यावर, मॉर्गनने त्यांच्या प्राचीन समाजातील स्पष्टीकरणात्मक रचना तयार करणार्या उत्क्रांतीयोजनेची रूपरेषा सांगितली नव्हती.त्याऐवजी, मॉर्गनने नातलग पद्धतीकडे अशा पद्धतीने बघितले की जणू त्या भाषा आहेत आणि तुलनात्मक पद्धतीवर त्याचे विश्लेषण केले (मूर, २००४).

ब्रिटिश सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञ ए.आर. रॅडक्लिफ-ब्राऊन, जो संरचनावादी कार्यवादाशी संबंधित असून,त्याने सांस्कृतिक संस्थांनी समाजातील समतोल आणि समरसता कशी राखली

हे समजून घेण्याचा प्रयत्नकेला. जरी त्याने अंदमान बेटे आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये फील्डवर्क केले असले, तरीही रॅडक्लिफ-ब्राऊनला एका संस्कृतीवरीलसखोल क्षेत्रिय कार्यावर आधारित सांस्कृतिक वर्णनापेक्षा भिन्न संस्कृतींच्या तुलनात्मक अभ्यासावरून सामाजिक कायदे व्यक्तींचे वर्तन कसे शासित करते जाणून घेण्यात अधिक रस होता (मॅकेगी आणि वार्म्स, २०१७).

विश्वकोश ब्रिटानिकाच्या म्हणण्यानुसार, रॅडक्लिफ-ब्राऊनच्या सिद्धांताचे अभिजात आकलन आणि अनुप्रयोग “द सोशल ऑर्गनायझेशन ऑफ ऑस्ट्रेलियन ट्राईब” यात होतो. त्यावेळी ओळखल्या जाणार्या सर्व आदिवासी ऑस्ट्रेलियात काम करत असताना, कामाचे वर्णन, नातेसंबंध, भाषा, प्रथा, व्यवसाय आणि जमीन, लैंगिक नमुने आणि विश्वविज्ञान यावर मोठ्या प्रमाणात माहिती संश्लेषित केली. त्याच्या पुढच्या कार्यात स्ट्रक्चर अँड फंक्शन ऑफ प्रिमिटिव्ह सोसायटी (१९५२), मेथड इन सोशल एंथ्रोपोलॉजी (१९५८), आणि आफ्रिकन सिस्टम ऑफ किनशिप अँड मॅरेज (१९५०) हा निबंध संग्रहाचा समावेश आहे ज्यास आफ्रिकन स्टडीजमध्ये विशेष महत्त्व आहे.

रॅडक्लिफ-ब्राऊन यांनी, १९१० ते १९१२ दरम्यान, करिएरा आणि अन्य पश्चिमेकडील ऑस्ट्रेलियन इतर मूलनिवासी समूहात एथनोग्राफीक संशोधन केले. रॅडक्लिफ-ब्राऊनचा प्रभाव त्याच्या विद्यार्थ्यांच्या लेखनात दिसून येतो. जेव्हा त्याने शिकागो विद्यापीठ सोडले, तेव्हा त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी रॅडक्लिफ-ब्राऊन यांना सोशल अमेरिकन एन्थ्रोपोलॉजी ऑफ नॉर्थ अमेरिकन ट्राईब्स (एगन १९६२) नावाचे खंड सादर केले. त्यात गटात फ्रेड एगन, मॉरिस ऑपलर आणि सोल टॅक्ससह समावेश होतो, जे पुढे जाऊन अमेरिकन मानववंशशास्त्रात मोठे नाव कमावले (मूर, २००४).

रॅडक्लिफ-ब्राऊन (१९४१) च्या मते, ज्या नात्यातून नातेसंबंध जोडले जातात त्या संरचनेचा एक एकक म्हणजे एक “प्राथमिककुटुंब” म्हणून ओळखले जावे ज्यामध्ये एक पती आणि त्याची पत्नी आणि त्यांचे मूल / मुले यांचा समावेश असला पाहिजे, जरी ते एकत्र राहत असोत व नसोत. दत्तक घेऊन किंवा जन्माद्वारे मुलांना प्राथमिक कुटुंबातील सदस्य बनवले जाऊ शकते. पुढे, बहुपत्नीय आणि एकपत्नीसारख्या मिश्रित कुटुंबे देखील आहेत.

प्राथमिक कुटुंबाचे अस्तित्व तीन विशेषप्रकारचे सामाजिक संबंध निर्माण करते - ते म्हणजे पालक आणि मूल यांच्यात, समान पालकांच्या मुलांमध्ये आणि पती-पत्नीमधील समान मुलाचे / मुलांचे पालक म्हणून. प्राथमिक कुटुंबात अस्तित्वात असलेली ही तीन नातीप्रथम अनुक्रमे रूपात अस्तित्वात असतात, तर दुसऱ्या क्रमांतील नातेसंबंध दोन वडील कुटुंबांच्या सामान्य संबंधावर जसे की वडिलांचे वडील, आईचा भाऊ किंवा पत्नीची बहीण इत्यादींद्वारे अवलंबून असतात. तिसऱ्या अनुक्रमामध्ये, नातं हे वडिलांच्या भावाच्या मुलाचा आणि आईच्या भावाच्या पत्नीसारख्या असतात. अशाच प्रकारे, वंशावळीच्या माहितीनुसार, चौथ्या, पाचव्या किंवा असंख्य क्रमांतील संबंध शोधता येतात (रॅडक्लिफ ब्राऊन, १९४१).

नात्यातील साहित्यातील महत्त्वाची व्यक्ती म्हणजे क्लॉड लेवी-स्ट्रॉस, हे एक फ्रेंच मानववंशशास्त्रज्ञ, ज्यांचे स्ट्रक्चरलिझमच्या सिद्धांताचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. रॅडक्लिफ-ब्राऊनच्या ऑस्ट्रेलियावरील कामाचा प्रभाव लेवी-स्ट्रॉस यांच्या कामावर ठळकपणे दिसून येतो. ते रॅडक्लिफ-ब्राऊनच्या तीन प्रकारच्या क्रॉस-चुलतभावाच्या लग्नास, नातेवाईकांच्या तीन

प्राथमिक मूलभूत संरचना म्हणून स्वीकारतात आणि द एलिमेंटरी स्ट्रक्चर्स ऑफ किनशिप च्या पहिल्या वांशिक विभागात ऑस्ट्रेलियन साहित्याचे पुनर्विलोकन करतात. रॅडक्लिफ-ब्राउन यांनी नातलगांनासामाजिक एकात्मतेचे उच्च पातळी गाठण्यासाठी आदिवासी समुदायामध्ये कौटुंबिक संबंधांचा विस्तार अशा प्रकारे मानले, तर लेवी-स्ट्रॉस नात्यातला वैश्विक (आदिवासी) चळवळीच्या विचारसरणीचे उत्पादन मानले, यात त्याने लोकांना “वडिलांचे वडील” आणि “आईचे वडील” अशा विरोधी संबंध प्रवर्गात ठेवले (बार्नार्ड आणि स्पेंसर, २००२).

लेवी-स्ट्रॉस असा युक्तिवाद करतात की “सामाजिक मानववंशशास्त्र विशेषतः प्रतिनिधित्व प्रणाली मानल्या जाणार्या संस्थांच्या अभ्यासासाठी समर्पित आहे” (१९६३अ:३). विश्वास, भावना, निकष, मूल्ये, दृष्टिकोन व अर्थ यांचा संदर्भ घेण्यासाठी लेवी-स्ट्रॉस डर्खाइमप्रमाणे “प्रतिनिधित्व” संकल्पनेचा वापर करतात. त्या संस्था सांस्कृतिक अभिव्यक्ती असतात जे सहसा त्यांच्या वापरकर्त्याद्वारे अस्पष्ट असतात; त्या संकुचित परंतु मूलभूत अर्थाने मानववंशशास्त्र सामाजिक जीवनाचे बेशुद्ध पाया तपासते. सामाजिक जीवनातील मूलभूत संरचनेच्या शोधामुळे लेवी-स्ट्रॉस तीन मुख्य क्षेत्रांचा शोध घेण्यास प्रवृत्त झाले: वर्गीकरणप्रणाली, नातेसंबंध सिद्धांत आणि पुराणकथाचे तर्क (मूर, २००४).

लेवी-स्ट्रॉस यांनी नातेसंबंधाचे विश्लेषण करण्यासाठी मानवी विचारांच्या द्विपक्षीय संरचनेची धारणा वापरून मार्सेलमॉस यांच्या कार्याचा उपयोग केला, ज्याने द गिफ्टमध्ये हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला की आदिवासी समाजातील देवाणघेवाण आर्थिक हेतूंनी चालत नाही. परंतु प्रतिस्पर्धांच्या नियमांनुसार ज्यावर समाजाची एकता अवलंबून असते. एलिमेंटरी स्ट्रक्चर्स ऑफ किनशिप मध्ये लेविस-स्ट्रॉस यांनी मॉसची परस्परसंवादाची संकल्पना घेतली आणि आदिवासी समाजातील विवाहासाठी ही संकल्पना असे म्हणत लागू केले, की या समाजातस्त्रियांची वास्तूप्रमाणे देवाणघेवाण करता येते. लेवी-स्ट्रॉस असा दावा करतात की मानवांमध्ये केलेला पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा फरक म्हणजे स्वतः आणि इतरांमधील फरक. नंतर हा “नैसर्गिक” दुहेरी भेदभाव अनैतिक निषेधाच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरतो, ज्यामुळे एखाद्यास स्वतःच्या कुटूंबा बाहेर पत्नी / पत्नी निवडण्याची आवश्यकता असते (मॅकगी आणि वॉर्म्स, २०१७).

आपली प्रगती तपासा:

१. लुईस हेनरी मॉर्गन यांचे योगदान काय आहे ?

७.३ स्ट्रक्चरलिझम (संरचनावाद)

पेटीट (१९७५) च्या मते, ‘स्ट्रक्चरलिझम’ किंवा संरचनावाद हा कोणत्याही अर्धवैज्ञानिक अभ्यासाचे, अर्थाच्या निर्मितीशी संबंधित असलेल्या अभ्यासाचे आयोजन आणि दिशा देण्याची एक चौकट उपलब्धकरून देण्याचा दावा करतो. ही विचारसरणी शास्त्राच्या अनेक सिद्धांतांच्या

आणि विद्वानांद्वारे विकसितकेली गेली आहे आणि ती खूपच क्लिष्ट बनली आहे, त्यातील विविधता समाजशास्त्रीय आणि मानववंशशास्त्रविषयक प्रवचनांमध्ये उपलब्ध आहे. हे समजणे महत्वाचे आहे की हे सुबक सीमांसह नाहीत आणि म्हणूनच ते आच्छादित होतील.

संरचनावादाची बहुतेक खाती ही चेतनाच्या कोणत्याही तत्त्वज्ञानाचे कट्टरपंथीशत्रू म्हणून चित्रित करतात, म्हणूनच प्रघटनवाद, जे चेतन जगाच्या अस्तित्वाच्या मार्गाचा अभ्यास करते (स्ट्रॉक, १९९३). संरचनात्मक कार्यवाद आणि संरचनावादाच्या प्रभावाखाली, भौतिक संस्कृती बहुतेक समाज-सांस्कृतिक मानववंशशास्त्रज्ञांच्या गंभीर स्वारस्याचे लक्ष वेधून घेणे थांबले होते (बार्नार्ड आणि स्पेंसर, २००२).

लेक्टे (१९९४)ने ठळक केल्यानुसार, रचनात्मक चळवळ मार्सेल मॉस किंवा जॉर्जेस कॅगुइल्हेम यांच्या कामांद्वारे घडवून आणली गेली होती ज्यायोगे त्यांनी प्रघाटनवाद आणि सकारात्मकवादाच्या उद्दीष्टांना अस्थिरीकरण करण्यास सुरुवात केली होती. हे देखील नमूद केले गेले आहे की स्ट्रक्चरल पद्धतीच्या दोन बाबी समोर आल्या आहेत: (१) संस्कृती आणि समाज समजून घेण्यासाठी भिन्न संबंध ही महत्वाची भूमिका आहे; आणि (२) परिणामस्वरूप, या संबंधांची पूर्तता होण्या अगोदर संरचना नसते. मानवी विचारांच्या जागतिक स्वरूपावर जोर देऊन तत्त्वज्ञानाच्या परंपरेत एक सार्वत्रिक तत्त्वज्ञान म्हणून स्ट्रक्चरलवाद सहजपणे दिसू लागले असले तरी ते बोआसियनप्रसार-विवादाचे आवृत्ती म्हणूनही पाहिले जाऊ शकते (व्हॉझमॅन, २०००).

स्पष्टपणे परिभाषित प्रोग्राम किंवा सिद्धांतापेक्षा संरचनावाद हा पुढील नावाच्या संचाशी अधिक संबंधित आहे: लेवी-स्ट्रॉस, अल्थ्यूझर, फुको आणि लाकन (आणि, बहुधा, बार्थेस, डेरिडा, तेल क्वेल). त्याकाळी असे आहे की या विचारवंतांमध्ये बरेच फरक आहेत आणि प्रत्येकाने त्याच्या परस्पर मार्गाने संरचनावादाच्या मूलभूत कल्पनाविकसित केल्या आहेत. तथापि संरचनावादाच्या केंद्रस्थानी मूलभूत थीम आहे आणि ती मुख्यत्वे लेवी-स्ट्रॉस यांच्या कार्यातून ही येते (क्लार्क, १९८९).

लेवी-स्ट्रॉसच्या संरचनावादाने युरोपियन वंशविज्ञानाची दारे पुन्हा उघडली. न्यूयॉर्क शहरातील न्यू स्कूल ऑफ सोशल रिसर्चमधून, जिथे स्ट्रॉसने युद्धकाळातील वनवास घालविला, तेथे १९५० आणि १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात संरचनावादी चळवळ सुरू केली (बार्नार्ड स्पेंसर, २००२).

संरचनावादासाठी मानवी जगाला समजून घेण्याचा कोणताही प्रयत्न “सकारात्मकतावाद (‘निसर्गवाद’ किंवा ‘वास्तववाद’) आणि ‘मानवतावाद’ ” या दुष्ट गोष्टींच्या अविभाज्य विरोधावर आधारित असणे आवश्यक आहे, जे मानवी भीतीपासून मुक्त वास्तवाच्या अस्तित्वावर किंवा स्वतःचे जग निर्माण करू शकणार्या मानवतेच्या अस्तित्वाच्या भोळ्या श्रद्धेने न्हांकित केलेले आहे (क्लार्क, १९८९).

क्लॉड लेव्ही-स्ट्रॉस (१९०८) जवळजवळ एकट्याने संरचनात्मकतेच्या क्षेत्राची स्थापना केली. संस्कृती ही पहिली आणि महत्वाची गोष्ट म्हणजे मनाचे उत्पादन आहे या समजातून त्याने सुरुवात केली. सर्व नवी मेंदूत जीवशास्त्रीयदृष्ट्या एकसारखे असल्याने, असा विचार केला की,

संस्कृतींमध्ये खोलवर बसलेली समानता असणे आवश्यक आहे. मानववंशशास्त्रात त्याने निश्चित केलेले ध्येय म्हणजे मानवी अनुभूतीची मूलभूत रचना, मानवी विचारांची मूलभूत रचना जे वर्तमान आणि ऐतिहासिक संस्कृतींच्या विविधता निर्माण करतात याचा शोध घेणे. या शोधाचा पाठपुरावा करून, त्याने आपल्या कारकीर्द नातेसंबंध, मिथक आणि धर्म यांचे सांस्कृतिक-सांस्कृतिक अभ्यास यात व्यतीत केली (मॅकगी आणि वार्म्स, २०१७).

१९६० आणि १९७० च्या दशकात संरचनावादाच्या तीव्र लोकप्रियतेमुळे लेवी-स्ट्रॉस गूढ व्यक्तिमत्त्व झाले. तीव्रतेचा एक भाग लेवी-स्ट्रॉस आणि जीन-पॉल सार्त्र यांच्यात शाब्दिक झटापटीमुळे तयार झाला होता, दी सेव्हज माइंड (लेवी-स्ट्रॉस १९६६) च्या शेवटच्या अध्यायात सुरू झालेल्या वादविवादाला, परंतु बौद्धिक नियतकालिकांच्या पृष्ठांवर पटकन गोंधळ उडाल्याने आणि त्यास अस्तित्ववाद आणि संरचनावाद यांच्यातील संघर्षांना प्रमुख चिंतन प्रणाली म्हणून व्यक्तिरेखा दिली.

लेवी-स्ट्रॉसच्या कार्याचे निरीक्षण करण्याने संरचनावादाच्या पायाकडे आपले लक्ष केंद्रित करणे एवढाच फायदा होत नाही. त्याचे इतर दोन फायदे देखील आहेत. प्रथम, अल्थ्यूझर, लॅकन आणि फुकल्ट यांचे कार्य बर्खास्त अत्यंत अस्पष्ट आहे आणि त्यांच्या दाव्यांचे निराकरण करणे फारच कठीण असलेल्या सामान्यीकरणांनी भरलेले असते. याउलट, लेवी-स्ट्रॉस यांनी विशिष्ट नातेसंबंध आणि पुराणकथांपेक्षा विशिष्ट प्रतिकात्मक प्रणालींच्या निरीक्षणातरचनात्मक दृष्टिकोन विकसित केला, ज्यामुळे त्याचे दावे ठोस आणि विशिष्ट बनले आणि तर्कशुद्ध मूल्यांकनास सुलभ होते (क्लार्क, १९८१).

मूर असे नमूद करतो कि सुरवातीस अभ्यासल्याप्रमाणे, त्याच्या नातेसंबंधाविषयीच्या संरचनावादी दृष्टिकोनानंतर, लेवी-स्ट्रॉस यांनी कल्पित अभ्यासाकडे वळून, संरचनेचा शोध वाढविला कारण “पौराणिक विचारांचे घटक हे . . . आज्ञा आणि संकल्पना यांच्या मध्यात आहे “ (१९६६: १८), दोन्ही ठोस परिस्थिती आणि विचार ज्या संदर्भ देतात त्यावर अवलंबून आहेत. पौराणिक विचार “संरचित संच तयार करतात, थेट इतर संरचनेत संच नसतात,” परंतु अनुभवाची शक्यता आणि टोकांचा उपयोग करून “एकेकाळी सामाजिक प्रवृत्तीच्या मोडतोडातून वैचारिक किल्ले बनवतात” (लेवी-स्ट्रॉस १९६६: २१- २२). लेवी-स्ट्रॉससाठी जर मूलभूत बेशुद्ध रचना पुराणात सापडल्या तर त्या सांस्कृतिक घटनेच्या आयोजनकरणार्थी मूलभूत मानसिक रचनांचे अस्तित्व प्रतिबिंबित करू शकतील.

आपली प्रगती तपासा:

१. ‘संरचनावाद’ म्हणजे काय ?

७.४ सारांश

आधुनिक मानववंशशास्त्रासाठी उत्क्रांतिक सिद्धांतांमध्ये सर्वात प्रभावी होते लुईस हेन्री मॉर्गन. १९व्या शतकातील अन्य मानववंशशास्त्रज्ञांनी त्यांचे लिखाण ग्रंथालयाच्या संशोधनावर आधारित केले होते, मॉर्गनने इरोक्वाइस आणि मूळ अमेरिकन लोकांमध्ये कार्य केले. मॉर्गनच्या सिद्धांताने अशा प्रकारे कुटुंबाच्या उत्क्रांतीसाठी एक यंत्रणा सुचविली: तंत्रज्ञानात्मक घडामोडी आणि मालमत्तेच्या मालकीचे सहपरिवार बदल यामुळे नवीन नात्यातल्या संस्थांचा विकास झाला.

मॉर्गन, एगन आणि इतरांच्या प्रेरणेने उत्तर अमेरिकन आदिवासींच्या सामाजिक संघटनेने मानववंशशास्त्रज्ञांना आकर्षित केले आहे. विशेषतः, मॅटरिलिनल सोसायटी, संख्याशास्त्रीय नसलेल्या तरीसुद्धा, त्यांचे लक्ष वेधले गेले आहे. इरोक्वाइस याप्रमाणे, टिंगीट आणि हैडा, शिकारी आणि किनारपट्टी व बेट दक्षिण-पूर्व अलास्का येथील मच्छीमार पासूनहोरि पर्यंत, अॅरिझोना मधील पुएब्लो रहिवासी आणि नवाजो यांच्या उदाहरणे आहेत, ज्यांनी शिकार आणि शेतीच्या पशुपालन केले (बार्नार्ड आणि स्पेंसर, २००२).

विश्वकोश ब्रिटानिकाच्या म्हणण्यानुसार १९६० आणि ७० च्या दशकात स्त्रीवादी आणि मार्क्सवादी चळवळींचा उदय याने यापूर्वीच्या नात्यातील अभ्यासाला आव्हान दिले. अमेरिकन मार्क्सवादी-स्त्रीवादी मानववंशशास्त्रज्ञ एलेनॉर लीकॉक आणि इतरांनी असे प्रतिपादित केले कि मानववंशशास्त्रातील समग्र प्रथा पुरुषांशीच संबंधित असतात आणि त्यावेळेस स्त्रियांना किंवा त्यांच्या संबंधित माहितीस पूर्णपणे वगळले जाते. मानववंशशास्त्रीय अभ्यासात पुरुषांचे संबंधित अग्रभाग कमी स्वीकारले गेले आणि स्त्रियांचे अनुभव शिष्यवृत्तीचा कायदेशीर विषय बनले. दरम्यान, तथाकथित पारंपारिक आणि औद्योगिक संस्था भौतिकवादी अभ्यासामुळे कुटुंबातील “खाजगी,” “घरगुती” डोमेनचे राजकीय आणि आर्थिक आघात दिसून येत आहेत. मानववंशशास्त्रज्ञ क्लॉड लेवी-स्ट्रॉस (१९०८) यांना मानववंशशास्त्र सिद्धांताच्या विकासात आणि विसाव्या शतकाच्या बौद्धिक जीवनात एक विशिष्ट स्थान आहे. मानववंशशास्त्रात लेवी-स्ट्रॉस स्ट्रक्चरलिझमचा (संरचनावादाचा) संस्थापक म्हणून ओळखला जातो, स्ट्रॉस यांच्या कार्यात तो अनन्यसाधारणपणे उदयास आला. एलिमेंटरी स्ट्रक्चर ऑफ किनशिप, या त्यांच्या ग्रंथात ते नातेसंबंध प्रणाल्यांचा ज्ञानकोश सारांश प्रदान करतात परंतु एका केंद्रीय विषयावर लक्ष केंद्रित करतात: नात्यातली पद्धत महिलांच्या देवाणघेवाणी विषयी असतात, संभाव्य जोडीदार आणि निषिद्ध सोबतींच्या श्रेणी परिभाषित करतात (मूर, २००४).

आपल्यात आणि जगाच्या दरम्यान मध्यस्थी करणारी - वास्तवाची आणि व्यक्तिनिष्ठतेचे दुहेरी भ्रम निर्माण करणारी - ही एक थीम आहे जी स्ट्रक्चरलिझमला व्यापून टाकते आणि वेगवेगळ्या रचनावाद्यांच्या कामात वेगळ्या प्रकारे विकसित केली गेली आहे. अल्थयुजरने प्राकृतवादशास्त्रीय दृष्टीकोनातून रचनात्मक वाद मोठ्या प्रमाणात विकसित केले आहेत, ज्यामुळे निसर्गवाद आणि मानवतावादाच्या नव-सकारात्मकवादात्मक समीक्षेची पुनरावृत्ती होते. फुकोने त्याचा विकास समकालीन वैचारिक समाजाच्या बढाईखोर रूपावर सापेक्षवादी समीक्षणाने केला आहे. लाकानने फ्रॉइडच्या भाषिक आदर्शवादी पुनर्व्याख्याने ते विकसित केले आहे. संरचनावादाची सर्वसमावेशक गंभीर परीक्षा म्हणून अनेक खंडांची आवश्यकता असते. तथापि ही दृष्टिकोनांतील भिन्नता एका सर्वमान्य थीम कडे विकसित होत आहे आणि ही एक थीम आहे

जी किमान संरचनावादी स्वरूपात, लेवी-स्ट्रॉसच्या कार्यात सादर केली गेली (क्लार्क, १. वर्क १).

७.५ प्रश्न

१. नातेसंबंधातील विविध शास्त्रीय अभ्यासावर एक संक्षिप्त नोट लिहा.
२. नातेसंबंध अभ्यासासाठी एलिमेंटरी स्ट्रक्चर ऑफ किनशिप यांचे योगदान काय आहे ?
३. नातेसंबंध प्रणाली संबंधित संरचनावाद स्पष्ट करा.
४. 'संरचनावाद' मध्ये लेवी-स्ट्रॉसचे योगदान काय आहे ?

७.६ संदर्भ आणि पुढील वाचन

- Assiter, A. (1984). Althusser and Structuralism. The British Journal of Sociology, 35(2), 272-296.
- Barnard, A., & Spencer, J. (2002). Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology: Taylor & Francis.
- Clarke, S. (1981). The Foundations of Structuralism - A CRITIQUE OF LÉVI-STRAUSS AND THE STRUCTURALIST MOVEMENT. Sussex: The Harvester Press.
- Dube, L. (2000). Doing Kinship and Gender: An Autobiographical Account. Economic and Political Weekly, 35(46), 4037-4047.
- Eister, A. W. (1972). An Outline of a Structural Theory of Cults. Journal for the
- Scientific Study of Religion, 319-333.
- Fortes, M. (2017). Kinship and the Social Order: The Legacy of Lewis Henry Morgan: Taylor & Francis.
- Kronenfeld, D. B. (1975). Kroeber v. Radcliffe-Brown on Kinship Behaviour: The Fanti Test Case. Man, 10(2), 257-284.
- Lechte, J. (1994). FIFTY KEY CONTEMPORARY THINKERS - From structuralism to postmodernity. London: Routledge.
- McGee, R. J., & Warm, R. L. (2017). Anthropological Theory: An Introductory History: Rowman & Littlefield.
- Moore, J. D. (2004). Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists: AltaMira Press.
- Pettit, P. (1975). The Concept of Structuralism: A Critical Analysis. California: University of California Press.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1941). The Study of Kinship Systems. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 71(1/2), 1-18.
- Sturrock, J. (1993). Structuralism. USA: Blackwell.
- Trautmann, T. R. (2008). Lewis Henry Morgan and the Invention of Kinship: UNP - Nebraska Paperback.

- Wiseman, B. (2009). The Cambridge Companion to Lévi-Strauss: Cambridge University Press.

munotes.in

भारतीय मानववंशशास्त्रातील संरचनावाद

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ परिचय
- ८.२ भारतीय मानववंशशास्त्रातील संरचनावाद
- ८.३ सारांश
- ८.४ प्रश्न
- ८.५ संदर्भ आणि पुढील वाचन

८.० उद्दिष्टे

भारतातील मानववंशविषयक अभ्यासामधील संरचनावादी दृष्टीकोन समजणे.

८.१ परिचय

विचारांची एक शाळा म्हणून, संरचनावाद, हे विविध विद्वानांच्या विविध मानववंशीय योगदानामध्ये प्रभावी राहिले आहे. तथापि, प्रत्येक विद्यावानाने त्याचा उपयोग आणि व्याख्या भिन्नतेने केले आहे.

भारतीय समाजात, मानववंशशास्त्रीय अभ्यासाचे स्वातंत्र्यपूर्व तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातही एक प्रबळ आणि विशेष असे स्थान आहे. 'संरचनावाद हा एक टॅग म्हणून मुख्यत्वे फ्रेंच मानववंशशास्त्रज्ञ लुई ड्युमोच्या कार्यास आणि योगदानास सामावून घेतो त्यांचा "होमो हायरारकीकस" हा प्रसिद्ध ग्रंथ याचे उत्तम उदाहरण आहे.

ड्युमोच्या योगदानाने भारतीय मानववंशशास्त्रावर कायमचा ठसा उमटवला आहे. बर्जरने (२०१२) म्हटल्याप्रमाणे, ड्युमोचा पदानुक्रम सिद्धांत आणि भारतीय समाजाबद्दलच्या त्यांच्या विचारसरणीने १९७० च्या दशकात मोठ्या प्रमाणात मानववंशशास्त्रीय चर्चेला वाव दिला. फक्त ड्युमोच्या धाडसी युक्तिवादावरच चर्चा झाली नाही तर त्यांच्या सिद्धांतातील अनेक कमकुवत मुद्द्यांनी नवीन सैद्धांतिक विकासाचा पाया घातला. ड्युमोच्या कार्याची सतत संगतता दर्शविणारा केवळ होमो हायरारकीकसचाच नव्हे तर भारताच्या मानववंशशास्त्र पलीकडे देखील त्याच्या मूल्य सिद्धांताशी संबंधित प्रकाशनांचा सतत प्रवाह आहे, ज्याचे अनेक नवीन वांशिक संदर्भाशी संवाद साधण्यात आले आहे. सुरवातीपासूनच मानववंशशास्त्राने त्याच्या लक्ष्य आणि वैशिष्ट्यांमध्ये भव्य विविधता पाहिली. या विविधीकरणामध्ये संरचनावाद, उत्क्रांतिवाद, नव-

विकासवाद, हर्मन्यूटिक्स नवमाक्सवाद, स्त्रीवाद आणि इतर अनेक गोष्टी ज्यासह अनेक नवीन छोटी वैशिष्ट्ये जागतिक स्तरावर येत आहेत यांचा समावेश आहे. मानववंशशास्त्र अशा प्रकारे मानवजातीचे महत्त्वपूर्ण शास्त्र आहे.

८.२ भारतीय मानववंशशास्त्रातील संरचनावाद

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून प्रशिक्षित मानववंशशास्त्रज्ञांनी भारताच्या कानाकोपऱ्यात मानववंशशास्त्रविषयक संशोधन केले आहे, तरीही मानववंशशास्त्राने सर्वत्र समान प्रमाणात लक्ष वितरित केलेले नाही (बर्जर, २०१२) भारतात वांशिक व मानववंशशास्त्रीय संशोधन करीत असताना, विद्वानांनी काही सामान्य दृष्टीकोनातून उपयोग केला, त्यावेळेस डेटाचे विश्लेषण आणि अर्थ लावणे, हे या दृष्टिकोनावर जास्त अवलंबून होते.

ज्याला “अनुसूचित जमाती”, “आदिवासी”, आदिवासी, “ऐनीमिस्ट्स” किंवा “मागास हिंदू” असे म्हटले जाते. त्याचा अभ्यास करण्याशिवाय मानववंशशास्त्रज्ञांनी स्वातंत्र्यापूर्वी भारतीय समाजावर फारसे लक्ष दिले नाही, खरं तर १९५० च्या दशकापर्यंत या शाखेने भारतासारख्या “सभ्यता”च्या अभ्यासाशी आपले क्षेत्रीय किंवा फिल्ड तंत्र आणि सिद्धांत यांना जुळवून घेतले नव्हते. (क्लार्क डेक्सेस २०११) सैद्धांतिक दृष्टिकोन म्हणून संरचनावादास, भारतीय सामाजिक संरचना आणि संस्कृती समजण्यासाठी आयात आणि अनुकूलित केला गेला.

भारतीय समाजात संरचनावादी दृष्टीकोन आपल्याच्या प्रगल्भ योगदानाचे श्रेय फ्रेंच मानववंशशास्त्र आणि प्राच्यविद्याकर लुई ह्युमो याना देता येईल. ते स्वतः मार्सेल मॉसचे विद्यार्थी होते. ड्युमोवर लेवीस्ट्रॉसच्या संरचनावादाचा जोरदार परिणाम झाला. ड्युमोच्या मानववंशशास्त्रीय संशोधनातील प्रवेशाने संपूर्ण भारतीय सामाजिक रचनेवर पुन्हा काम करण्यात आले.

पार्कीन (२००२) च्या मते ड्युमोच्या नातेसंबंध आणि भारत दोन्ही वरील कामावर लेवी स्ट्रॉसचा प्रारंभिक प्रभाव होता. परंतु रचनाशास्त्र आणि विचावंताचे त्यांचे मानववंशशास्त्र केंद्रित केले असले तरीही, ड्युमो यांनी अनुभवात्मक तसेच वैचारिक विचाराचे स्थान कायम ठेवले. खरंच त्यांचे पदानुक्रम विरोधातील मॉर्डन हे दोघांच्या संबंधित करण्याचे एक साधन म्हणून पाहिले जाऊ शकते. ड्युमोच्या कर्तृत्वाचा महत्त्वपूर्ण भाग म्हणजे अनुभवांना वगळण्याऐवजी समावेश करून संरचनावाद टिकवून ठेवणे आणि विकसित करणे होय. जे लेवी-स्ट्रॉस बहुतेकदा स्पष्टपणे करतात.

होमो हायरारकीकस, हे त्यांचे सर्वात महत्त्वपूर्ण लिखाण होते आणि त्यांनी त्यांच्या संशोधनात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. त्यासाठी ड्युमो १९५० च्या दशकाच्या मध्यापासून भारतीय समाजाप्रती आपल्या दृष्टिकोनाची रूपरेषा तयार करत होते. जरी ड्युमोचे पुस्तक विश्लेषक, विवेकपूर्ण, सैद्धांतिक आणि कधीकधी पचविण्यास अवघड असले तरी त्याने १९५० आणि १९६० च्या ग्रामीण अभ्यासाच्या असतंच इशारे दिले. (बर्जर, २०१२) १९५० च्या दशकापासून मानववंशशास्त्रातील घडामोडींना नवीन वळण लागले. तोपर्यंत ते अमेरिकन आणि

ब्रिटीश मानववंशशास्त्रज्ञ प्रभावशाली होते. परंतु १९५० च्या दशकानंतर फ्रेंच संरचनावाद विशेषतः लेव्ही स्ट्रॉस यांच्या कार्यातून, अत्यंत प्रभावी आहे.

ड्युमोसाठी, गाव नव्हे तर जाती भारतीय मानववंशशास्त्राचे लक्ष होते. १९५७ च्या सुरुवातीच्या काळात, ते आणि भारतीय मानववंशशास्त्रज्ञ डीएफ पोकोक यांच्यानुसार एखादा माणून स्वतःच्या गावासंदर्भात किंवा दुसऱ्याच्या गावासंदर्भात बोलत असेल, जोपर्यंत तो नावाने दुसऱ्या एखाद्या जातीचा सकारात्मक उल्लेख करत नाही तोपर्यंत तो आपल्या तीतील साथीदारांचा संदर्भ घेच आहे” (१९५७:२६) या दोघांनुसार भारतीय खेड्यांना सामाजशास्त्रीय वास्तव देखील नव्हत १९५७ २६ वैविध्यपूर्ण आणि भिन्न जातीचे निवासस्थान, हे काटेकोरपणे सामाजिक तथ्यापेक्षा “अर्किटेक्चरल आणि डेमोग्राफिक तथ्य३ड३ड होते (१९५७ २३ गाव मानववंशशास्त्रातून काढून टाकल्यानंतर, ड्युमो १९८० यांनी जाती आणि भारतीय सभ्यतेबद्दलच्या चर्चेला पूर्णपणे नवीन स्तरावर नेले (क्लार्क डेक्सेस, २०११)

या उलट, ड्युमोसाठी, जात हि प्रथमतः निरीक्षणात्मक वास्तव नाही तर “मनाची स्थिती” आहे (ड्युमो १९८०.३४ मुळ भर. याचा अर्थ असा आहे की जातीचे वर्णन केवळ विशिष्ट सामाजिक संरचना किंवा विशिष्ट प्रकारचे सामाजिक वर्तन म्हणून केले जाऊ शकत नाही तर प्रामुख्याने कल्पना आणि मूल्यांच्या बाबतीत वर्णन केले जाऊ शकते. डरखाईमच्या “सामूहिक प्रतिनिधित्वा” प्रमाणे, अशा कल्पना आणि मूल्ये ही विचारांच्या मूलभूत श्रेणी आहेत. ज्या निसर्गतः सामाजिक आहेत. शिवाय, लेवी-स्ट्रॉस यांच्या संरचनावादाचा अवलंब करून, ड्युमोअशा विचार आणि मूल्यांच्या सापेक्ष गुणधर्मावर जोर देतात. ज्यास सामान्यजानात्मक प्रणालींमध्ये समाकलित केले जाते. ज्याला ते विचारधारा म्हणतात. म्हणूनच ते रचनात्मक तत्त्व म्हणून “पदानुक्रम” बद्दल बोलतात. जो वर्ण व्यवस्थेतील चौपदरी सामाजिक नमुन्या संबंधित शास्त्रीय वैदिक ग्रंथात सापडला असल्याचा ते दावा करतात. (बर्जर, २०१२) ड्युमेनुसार शुद्ध / अपवित्रतेच्या विरोधामध्ये व्यक्त केलेला धर्मिक दर्जा भारतीय समाजातील महत्त्वपूर्ण मूल्य आहे आणि त्याचे वर्णन वर्ण मॉडेलमध्ये ब्राह्मण पुरोहित करतात. विचारधारेत, हे मूल्य क्षत्रिय वर्ण किंवा राजाने प्रतिनिधित्व केलेल्या विरोधी प्रतिरूपाच्या शक्तीच्या विरोधात उभे राहिलेले नाही तर त्यास स्वतःत सामावून घेते. धर्म, पवित्र लोक आणि ब्राह्मण अशा प्रकारे संपूर्ण समाजाचे प्रतिनिधित्व करतात. ड्युमोच्या मते, विचारधारेच्या पातळीवर धर्म हा सत्तेपेक्षा नेहमीच श्रेष्ठ असतो, परंतु अनुभवजन्य पातळीवर उलट परिस्थिती असू शकते. राजा हा सामर्थ्याच्या दृष्टीने त्याच्यावर भौतिक दृष्टीने अवलंबून असलेल्या ब्राह्मण पुरोहितापेक्षा श्रेष्ठ आहे (ड्युमॉन्ट १९८०, उदा. परिचय, २ आणि ३)

ड्युमोचा भारतीय सभ्यतेबद्दल मानववंशशास्त्राविषयक समज मानववंशशास्त्र आणि शास्त्रीय प्राच्यविद्येच्या संगमावर केंद्रित आहे. मुख्य संस्कृत ग्रंथांनी ब्राह्मण पुरोहिताला सामाजिक व्यवस्थेचे केंद्र म्हणून बढती दिली म्हणून ड्युमोने पवित्रतेस जातीय व्यवस्थेचे “मूल्य” म्हणून पहिले, जे ब्राह्मणांनी मूर्त स्वरूपाचे केले आणि पाळले. त्यांनी असे सुचवले की शुद्धतेचे सर्व भारतीय समाजाने सक्रियपणे समर्थन केले आणि त्यास शरण गेले, तसेच प्राचीन क्षत्रियांप्रमाणे धर्मनिरपेक्ष शक्ती असलेल्यांनी जातींनी स्वेच्छेने ब्राह्मणांचे वर्चस्व स्वीकृत केले. मग ड्युमोसाठी भारतीय संस्कृतीची निरंतरता विविध परिसर आणि दूरदूरच्या “संस्कृती क्षेत्र” यांच्यातील भौगोलिक नेटवर्कचे कार्य नव्हते, तर सातत्य भारतीय लोकांच्या डोक्यात होते, त्याच वैचारिक

रचनात्मक आणि अर्थातच अंतर्गत बनलेल्या अशा श्रेणींचा समावेश होता (क्लार्क डेक्सेस, २०११)

ड्युमोने वर्ण मॉडेलच्या विश्लेषणावरून काढलेले मुख्य निष्कर्ष म्हणजे शुद्धतेचे उत्कृष्ट मूल्य आणि धर्मिक स्थिती (ब्राह्मण आणि सामर्थ्य (राजा) यांच्यातील स्पष्ट फरक होय. जातिव्यवस्था समजून घेण्यासाठी या वैचारिक रचनेला मूलभूत मानून त्यांनी आपल्या सिद्धांताचा सामना विवाह, आनुवंशिकता आणि स्थानिक अधिकारासंबंधित वांशिक अभ्यासाच्या शोधांद्वारे केला. हि सर्व सामाजिक क्षेत्र आणि नातेसंबंध वैचारिक रचनेचे प्रकटीकरण म्हणून समजावून सांगितले जाऊ शकतात, असा केवळ ड्युमोचा युक्तिवाद नाही, तर तेअसा दावा देखील करतात की त्याच्याद्वारे परिभाषित केल्यानुसार पदानुक्रम हे कल्पनांच्या व्यवस्थेचे सामान्य वैशिष्ट्य आहे. तसेच ते असा दावा करतात की त्यांनी लेवी स्ट्रॉसच्या बार्नेरीच्या विरोधाच्या 'मॉडलमध्ये आणखी एक आयाम जोडला आहे (बर्जर, २०१२)

क्लार्क डेक्सस (२०११) पुढे नमुद करतात की ड्युमोचे मानववंशशास्त्र (१९७०-१९८०) हे देखिल भिन्नतेच्या कल्पनेभोवती रचले होते. ते धर्म स्वतः नाते, राजकीय अधिकार, नैतिकता आणि पूर्वेतील दृष्टिकोन विरुद्ध पश्चिमेतील दृष्टिकोन या भिन्न संकल्पनांमध्ये व्यस्त होते. "जात आपणास एक मूलभूत सामाजिक तत्त्व शिकवते, ते म्हणजे श्रेणीरचना" याची त्याने पद्धतशीर आणि अथक पुनरावृत्ती केली (१९८०:२) भारतीय सामाजिक श्रेण्या आणि गट एकमेकांना "श्रेष्ठत्व" किंवा निकृष्टता या तत्त्वावर तयार केले जातात. ड्युमो यांनी असा आग्रह धरला की हे श्रेणीबद्ध वर्गीकरण हे क्रम, महत्त्व आणि जेष्ठ त्यानुसार केले जाते परंतु पाश्चात्य संरचनांच्या स्तरानुसार स्तरानुसार दर्जा आणि लअधिकारानुसार केले जात नाही. शुद्ध आणि अपवित्र लोकांतील विरोध याने भारतीय सामाजिक आणि राजकीय जग व्यापलं आहे, यामुळेच भारतीय परंपरेत राजाला (कमी शुद्ध) ब्राह्मण (अधिक शुद्ध) च्या खालचे स्थान का असते स्पष्ट होते.

पर्किनने (२००२) म्हटल्याप्रमाणे, ड्युमोसाठी, पदानुक्रम अशा प्रकारे समाजाच्या विचारधारेच्या मूलभूत मूल्यांचा संदर्भ देते. मागासलेल्या समाजात विचारसरणी ही वस्तुस्थिती आणि मूल्याची एकता असते. आधुनिक मनुष्य, उलटपक्षी, त्यांना सवयीने वेगळे करतो (ड्युमॉन्ट १९७९:८०९, १९८०:२४४) आणि अशा प्रकारे विचारधारा आणि 'खोट्या चेतना' यांना एकसमान करतो." (१९७९ अ ६१-२).

होमो हायरारकिकसचीलरचना सूचित करते की हा युक्तिवाद अनुमानिक स्वरूपाचा आहे. यामुळे कदाचित सिद्धांत प्रथम आणि एथनोग्राफी, दुसरे असा विचार देखील होऊ शकतो. ड्युमोच्या लिखाणा असे बरेच काही आहे जे अशा दृश्याचे समर्थन करते, उदाहरणार्थ ज्या प्रकारे तो "अवशिष्ट पातळीवर" अनुभवात्मक पैलू देते. तथापि, होमो हायरारकिकस हे दक्षिण आणि उत्तर भारतातील तीन ते चार वर्षांच्या वांशिक संशोधनाचे अंतिम उत्पादन होते आणि त्यांच्या काळातील वांशिक साहित्यासह गहन गुंतवणूकीचा परिणाम होता. १९५० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळ ऑक्सफोर्ड येथे श्रीनिवासचा उत्तराधिकारी म्हणून, ड्युमो इव्हान्स-प्रिचर्ड आणि डेव्हिड पोर्कोक यांचे निकटचे सहकारी बनले आणि ते सर्वसाधारणपणे मानववंशशास्त्राच्या ब्रिटिश साम्राज्य परंपरेशी जवळून जुळले (बर्जर, २०१२)

हे म्हणजे योग्य होईल की १९७० च्या दशकात आणि भारतात काम करणाऱ्या अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञांनी ड्युमोच्या “होमो हायरारिकस”ची निंदा करण्याच्या प्रकल्पात स्वतःला झोकून दिले. उदाहरणार्थ, जेराल्ड बेरेमन यांनी आपल्या पुनरावलोकनात असे लिहिले. ”या पुस्तकातील जातीचे वैशिष्ट्य भारतातील उच्चभू लोकांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या समकालीन प्रतिनिधींच्या अहवालातून नोंदवले असले तरी ते निम्न जातीतील लोकांच्या अनुभवांनुसार आणि समजुतीनुसार नाही. (१९७१ ब ५१५) त्यांच्या दृष्टीने मानववंशशास्त्रज्ञ मॅककिम मॅरियट आणि रोनाल्ड इंडेन (१९७७) यंनी असा दावा केला की ड्युमोचे तुलनात्मक समाजशास्त्र हे स्वसमूहकेंद्री आहे आणि शुद्धता आणि प्रदूषण दर्जा आणि शक्ती या दवैतवैदी विभागांती दक्षिण आशियात प्रचलित अशा संज्ञानात्मक समजांना न्याय दिला नाही म्हणून माणूस म्हणजे शरीर, आत्मा, मन, जाणीव, विचार आणि कृती यांची एकता होय हा ज्युडोस्त्रिश्चन समाज, ज्याला ड्युमो व्यक्ती म्हणून मांडतो, भारतात लागू होत नाही.

आपली प्रगती तपासा :

१. होमो हायरारिकस म्हणजे काय ?

८.३ सारांश

ड्युमोने मनाच्या स्थितीवर प्रकाश टाकला जो जातीच्या विविध परिस्थितीमध्ये उद्भवल्यामुळे व्यक्त होतो. ते जातीव्यवस्थेला कल्पना आणि मूल्ये देणारी प्रणाली म्हणून संबोधतात जे औपचारिकपणे समजण्यायोग्य आणि तर्कसंगत आहे. त्यांचे विश्लेषण एकाच तत्त्वावर आधारित आहे. शुद्ध आणि अपवित्र याचा विरोध. हा विरोध हा पदानुक्रम अधोरेखित करतो ज्यानुसार शुद्धा म्हणजे श्रेष्ठ आणि प्रदूषित म्हणजे निकृष्ट हे तत्त्व विभक्तता देखील अधोरेखित करते म्हणजेच शुद्ध आणि अपवित्र यांना वेगळे ठेवले पाहिजे.

ड्युमोच्या मते जातपद्धतीचा अभ्यास हा भारतास समजण्यासाठी उपयुक्त आहे आणि सामान्य समाजशास्त्र हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे. शास्त्रीय ग्रंथात प्रतिबिंबित केल्याप्रमाणे जातीची विचारसरणी समजून घेण्याची गरज यावर त्यांनी भर दिला. त्यांनी भारतातील जातीव्यवस्था आणि ग्रामीण सामाजिक रचना यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्राच्यविद्या आणि संरचनावादाची पद्धतीच्या वापराची बाजू मांडली ड्युमो यांनी त्याच्या होमो हायरारिकस मध्ये भारतीय संस्कृतीचे एक मॉडेल तयार केले आहे जे प्रतिस्पर्धी नसलेल्या धार्मिक पदानुक्रमांवर आधारित आहे.

८.४ प्रश्न

१. भारतातील मानववंशात्मक दृष्टिकोन म्हणून संरचनावाद थोडक्यात स्पष्ट करा.

२. भारतीय सामाजिक रचनेच्या अभ्यासात ड्युमोचे काय योगदान आहे ?
३. भारतातील जातीव्यवस्था समजून घेताना ड्युमोची बायनरी स्पष्ट करा

८.५ संदर्भ आणि पुढील वाचन

- Asad, T. (1973). *Anthropology & the Colonial Encounter*: Ithaca Press.
- Barnard, A., & Spencer, J. (2002). *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*: Taylor & Francis.
- Barth, F., Gingrich, A., Parkin, R., & Silverman, S. (2005). *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. United States of America: The University of Chicago Press.
- Berger, P. (2012). *Theory and ethnography in the modern anthropology of India*.
- HAU: Journal of Ethnographic Theory, 2(2), 325-357.
- Clark-Decès, I. (Ed.). (2011). *A Companion to the Anthropology of India*. USA: Blackwell Publishing Ltd.
- Dumont, L. (1969). *Homo hierarchicus*. *Social Science Information*, 8(2), 69-87.
- Freeman, L. G. (2009). *Anthropology without Informants* (1977) *Anthropology without Informants* (pp. 5-18): University Press of Colorado.
- Gupta, D. (1981). *Caste, Infrastructure and Superstructure: A Critique*. *Economic and Political Weekly*, 16(51), 2093-2104.
- Harris, M. (1968). *The Rise of Anthropological Theory*. United States of America: Thomas Y. Crowell Company.
- Kuper, A. (1983). *Anthropology and Anthropologists: The Modern British School*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Moore, J. D. (2004). *Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*: AltaMira Press.
- Parkin, R. (2002). *LOUIS DUMONT AND HIERARCHICAL OPPOSITION*. United States: Berghahn Books.
- Ribeiro, G. L. (2014). *World Anthropologies: Anthropological Cosmopolitanisms and Cosmopolitics*. *Annual Review of Anthropology*, 43, 483-498.
